

СЕРГІЙ ШАМРАЙ

ПУТНІ БОЯРИ В МАЄТКАХ КИЇВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ХVІІІ СТ.

Революція 1648-го року значною мірою знесла та змінила форми тогочасного політично-соціального устрою України. Зникають старі соціальні верстви та категорії, з'являються нові соціальні групи; соціальне життя країни наново перебудовується. Але, коли минають певні перехідні часи військових розрухів та ламання всього старого, виявляється, що багато старого знов відроджується, знов з'являється, лише під новими здебільшого назвами, може в трохи відмінних формах. Відроджуються і відживають цілком іноді навіть недобитки старих соціальних груп, як от хоч-би шляхетської,—почасти навіть з її ж землеволодінням, і ці недобитки знаходять собі місце в нових верствах, нових угрупованнях.

Та найбільш зберігають в собі старого монастирі, що одинокі вийшли з революції 1648-го року майже цілком не пошкоджені, незмінні, зберігаючи й консервуючи в своїх володіннях і надалі певні старовинні традиції, звичаї та навіть почасти соціальні відношення, і з'єднуючи в такий спосіб старі, литовсько-польські, часи з новими,—часами Гетьманщини.

До таких законсервованих, або, гадаємо, вірніше відновлених після військових руйнацій 1650—60-х років соціальних груп, належить боярство¹⁾, яке ми зустрічаємо в де-яких маєтках Київсько-Печерської Лаври (а рівно ж де-яких інш. монастирів, напр., Видубецького) в часи Гетьманщини, власне боярство службне, яким були так багаті монастирські й державні маєтки Київщини в часи перед Хмельниччиною. Правда, як ми побачимо далі, ця група не вповні відповідає старому боярству Литовсько-Польської доби.

Цю групу бояр ми бачимо, як згадано, у де-яких маєтках Київсько-Печерської Лаври; так ми зустрічаємо їх в Печерському городку (1718 р.²⁾), у Димерці (1775 р.)³⁾, у Вишеньках (у 1773 р.—10 господарів⁴⁾), в невеликій кількості у Голосіїві з Китаївом⁵⁾ (1764 р.), а також у Макарові (лише з 1773 р.—двох госп.⁶⁾). Але трохи чи не найбільша кількість їх була у м. Василькові, який лежав на грانیці, і в якому існував з кінця ХVІ аж до кінця ХVІІІ ст. монастирський замок; обов'язки цих бояр, що жили в прикордонному місті, при замкові, були якраз найбільш показні, і найбільш заховали характер обов'язків бояр путніх ХVІ століття. Тому переважно ми й будемо в цьому нашому нарисі розглядати справи, що торкаються бояр Васильківських, не уникаючи, проте, інших (далеко менш численних).

¹⁾ «Книга крепостная большая»... Лаврських універсалів і грамот, з кол. Музею Дух. Акад., № 217, арк. 216; тепер у Рукоп. Відділі ВБУ.

²⁾ Ibidem, арк. 215—217.

³⁾ Лавр. арх., «фонд маловажных дел», спр. № 298, за 1775 рік.

⁴⁾ Лавр. арх., фонд вотчин., спр. № 3495, за 1773 р.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 272, за 1764 р.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3364, за 1772—3 р.

Кількість бояр у Василькові виноситься здебільшого 12—13 господарів. А саме, за різними описами цього міста рахується бояр: 1755-го р.—12 госп.¹⁾, 1757-го року—13 госп.²⁾, 1758 р.—13³⁾, 1762-го—11⁴⁾; правда в пізніші часи, на прохання підданської людності міста, кількість бояр було зменшено, так, у кінці 1762 р. їх мало бути лише 7, а 1763-го року лише 5 госп.⁵⁾. Проте в пізніші часи кількість їх знов зростає: 1775 р. їх є вже 10⁶⁾, а 1778—12 госп.⁷⁾.

Щож уявляли з себе ці бояри? Щоб з'ясувати це питання, нам доведеться розглянути їх обов'язки, себ-то в чому полягала їх «служба боярська», висловлюючися тогочасним терміном.

«Боярами путними у XVI ст., за опрeдeлeнням акад. М. С. Грушевського⁸⁾, «звалися ті бояри, що сидючи на ґрунтах боярських, сповняли замість воєнної служби різні поручення («пути») замкової адміністрації; особливо часто уживано їх до кур'єрської служби,—возити листи». Такі функції бояр були найрозповсюдженішими й у XVIII ст. (чим пояснюється почасти відновлення цього інституту якраз у монастирських володіннях, які через свою великість потребували певної групи людності для тримання зв'язку з центром). Бояри найчастіше їздять з листами архімандрита й собора Лаврського, як до монастирських управителів, так і до світських адміністраторів, як у Гетьманщині так і за кордон. Цєю головною кур'єрською потребою мотивується й само заведення бояр в де-яких маєтках. Так, напр., 1773-го року Лавра дозволяє управителю Макарівському призначити двох бояр з підданих, звільнивши їх від підданських повинностей, щоб розвозити листи Лаврські⁹⁾.

Яскраво ці функції накреслено в Лаврському універсалі боярам Печерським¹⁰⁾. Ось як там визначено боярську службу. Отаман боярський повинен щодня з'являтися до Лаври і дізнаватися, чи не треба кудись післати післанця. В разі такої потреби, він має негайно післати когось з бояр, у бояр-же мають бути завжди наготові «кони добрые и незамордованные». Службу свою вони мають відправляти з постійною вірністю й у дорозі тверезістю. В разі коли боярин їде сам, то на харч для нього і його коня Лавра дає копійку за кожду милю. Коли-ж він їде з кимсь з братії (з «законником»), то грошей не дістає, а харчує себе й коня при цьому післанцеві з братії¹¹⁾.

Поза цими кур'єрськими обов'язками, печерські бояри звільняються від усяких повинностей, окрім одної: вони повинні косити сіно на монастирських луках, що лежать очевидно, на близькому віддаленні від нього¹²⁾. Ця повинність їде ще з попередніх часів («поневаж прежде и то повинность боярская была...»), мабуть ще з XVII ст.

Іноді, коли самих печерських бояр не ставало для цієї праці, викликалося кількох бояр із інших маєтностей Лаврських, де бояр було не дуже мало. Так, напр., 1775 р. викликалося на допомогу кількох бояр з Василькова, Вишеньок і Димерки¹³⁾.

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2015, від 1755—60 р.

²⁾ Лавр. арх., фонд вотчин., спр. нeнумерована за 1757 р.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2207, за 1758 р.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432 від 1762 р.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2555, за 1763 р.

⁶⁾ Лавр арх., ф. вотч., спр. № 3607, за 1775 р.

⁷⁾ Лавр. арх., ф. в., спр. № 3903, за 1778 р.

⁸⁾ Істор. Укр. Руси, т. V, с. 45.

⁹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3364.

¹⁰⁾ «Книга крепостная большая», арк. 216—17.

¹¹⁾ Правда, треба сказати, що така оплата подорожніх витрат у наших матеріалах трапляється тільки що до Печерських бояр.

¹²⁾ «Книга крепостная большая», арк. 217.

¹³⁾ Лавр. арх., ф. «мало важн. дел», спр. № 298, за 1775 р.

Правда, по де-яких інших місцевостях обов'язки бояр набули, очевидно у XVIII ст., цілком специфічних рис, як, напр., у Голосіїві з Китаєвом, де всі обов'язки бояр полягали у «береженні пуш»¹⁾. Але в пограничних містах, як у Василькові, головною функцією бояр, як ми вже згадали, є кур'єрська. Правда, на початку XVIII ст., як, правдоподібно, й наприкінці XVII, бояри Васильківські несуть і розвідну службу (як часто і в XVI ст.²⁾). Так, напр., 1736-го року управитель Васильківський посилає розвідати про татар та їх заміри «васильковських боjar за границу на проверки, а именно Юська Чепурду с товаришем Данилом в повести Лисянській и Богуславській, а Івана Каланчика с Мироном в Уманській повѣт»³⁾. Але в пізніші часи мирні обставини не дозволяють провадити далі розвідну службу і головною функцією бояр Васильківських стають різні доручення замкової адміністрації, та як вже згадувано, підтримання зв'язку з Лаврською обителю. Розглянемо ці функції детальніше. Ось як, напр., визначили свої обов'язки за останні 30 років ці бояри в своїй заяві від 1757 р., в якій вони скаржилися на те, що на них накладають де-які підданські повинності⁴⁾: 1) Обслідування й обмір ґрунтів у різних Лаврських маєтностях, розмежування також з маєтностями сусідніми монастирськими, напр., Михайлівського монастиря. 2) Поїздки за кордон підчас польських походів. 3) Перевізка втікачів монастирських підданих з Польщі до Василькова. 4) Поїздки за кордон—у Слуцьк, у Литву, та Луцьк на Волинь. 5) Обміри кордону з Польщею, що робили інженер Дебоскет і полковник київський Дараган. 6) Поїздки у Волощину. 7) Догляд за с.-г. працею підданих. 8) Підчас приїздів мітрополіта влаштування зустрічі та проведів його, а також прислужування йому. 9) Вартування при замку Васильківському, і т. и.

Ще більше детально можемо ми з'ясувати ці обов'язки з поодиноких справ.

Так посилають бояр, напр., за кордон, як з листами, так і для закупки вина, переважно у Волощину⁵⁾; це вино перевозять бояри звичайно до Лаври⁶⁾. Допомагають бояри Васильківському городничому виконувати адміністративно-поліційні функції. Вони конфіскують з його наказу певний крам у обивателів⁷⁾, заарештовують гайдамак і розбишак⁸⁾, переселяють силою в разі потреби людиність (напр., 1737 року за вали, з наказу Київського коменданта)⁹⁾ і т. и. Рівночасно бояри допомагають городничому і в догляді за господарством монастирським, як, напр., за громадськими роботами (направлення гребель у Василькові¹⁰⁾, і в Києві¹¹⁾ і т. и.). В разі суперечок з сусідніми селами, бояри виступали разом з війтом і городничим на оборону Васильківської людности¹²⁾. Іноді доходило до справжніх бійок (як, напр., 1746 р. з підданими Софійського монастиря); бояри в таких випадках ведуть перед і конфіскують по можливості коней і волів з возами у супротивників¹³⁾. Конфіскують вони також і худобу іншої людности Васильківської, розночинців, коли ця толочить монастирський хліб¹⁴⁾.

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 272.

²⁾ Напр., земляне біля Львівського замку, див. Іст. Укр. Руси. т. V, с. 98.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1228, від 1713—36 р.р.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. нумерована від 1757 р.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2205, за 1758 р.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1624, за 1742—1760 р.

⁷⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1893, за 1729 р.

⁸⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2206, за 1758—1760 р.

⁹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1463, за 1737 р.

¹⁰⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2196, за 1758 р.

¹¹⁾ Лавр. арх., ф. «маловажних дел», спр. № 117, за 1775 р.

¹²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1737, за 1746 р.

¹³⁾ Ibidem.

¹⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2493, за 1762 р.

Нарешті, закуповують бояри й потрібні запаси для господарства монастирського дворця, як от, напр., збіжжя для гуральництва¹⁾). В рідких випадках також беруть бояр і в саму Лавру для самої, правда, господарчої праці, як, напр., було 1775 р., як ми вже згадували, коли було наказано посилати в Лавру по черзі: 2-х бояр від Василькова, а від Вишеньок і Димерки по 1²⁾).

Як бачимо, поруч з своєю основною функцією, кур'єрською, бояри у Василькові виконують і адміністративно-поліційні та господарчі. Але ці функції не є, так мовити, найпростіші: для цього існували десятники. Обов'язки ж бояр часто досить складні й відповідальні поїзди з дорученням за кордон, закупки там вина і т. и.

Бояри мають щось подібне до свого власного самоврядування. На чолі їх стоїть «атаман боjarський», що, очевидно, регулює їх повинності. Так, у 1750-х роках, ми бачимо отаманом Андрія Дерев'янку³⁾ (або Деревинського), у 1760—62 р. Федора Крившу⁴⁾, далі у 1760 р. знов Андрія Дерев'янку⁵⁾, а після його смерті в 1770-х рр. Левка Крившу, сина Федора⁶⁾. Отаман боjarський стоїть вище за війта; так, на списку чиншів з підданих Васильківських за 1757 р. на першому місці підписується отаман Андрій Дерев'янка, на другому вже війт⁷⁾. Таке значення отамана боjarського визнають і сторонні особи; так, коли 1762 р. вийшли суперечки Васильківського городничого ієром. Ананія з доктором форпосту Анастасієм Ніком, то останній, вимагаючи від Лаври покарати Васильківське управління, називав між ним і боярина (отамана боjarського) Крившу, рівно, як і війта⁸⁾.

Проте й на самого війта виділяла когось, іноді, громада боjarська, як, напр., 1757 року (Івана Калачника боярина⁹⁾). Іноді-ж виділяла вона в разі потреби й інших урядників, напр., того-ж року, доглядачем у Болдаївський монастирський дворець боярина Терешка Безручка¹⁰⁾, або в 1778 р. на ключника дворця Васильківського колишнього боярина Грицька Дилідівку¹¹⁾.

Бояри мали певні земельні наділи, переважно далеко більші, ніж у підданих (коли, напр., піддані мали 1—2 пайки, то бояри 3—4¹²⁾). Крім того, мали вони подекуди й інші різні вигоди та користі. Так, Печерські бояри мають, напр., у користуванні великий луг за Вітою з криницями, риболовними озерами та іншими всяким користями¹³⁾. Цей луг здавна перебував в користуванні бояр і дістав через те навіть назву «Боярщина».

Таке забезпечення бояр викликало певне незадоволення інших підданих, селян, які подавали численні скарги до Лаври. Іноді такі скарги мали певні наслідки і Лавра наказувала відбирати від бояр зайву землю. Власне, і сама Лаврська адміністрація трималася тої думки, що бояри не мають бути багатоземельні, напр., Макаровський управитель, прохаючи 1773-го року призначити двох бояр з «селян убогих»; правда, Лавра наказує призначити з середняків¹⁴⁾. Але, можна думати, в руках бояр були різні можливості збільшити

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Лавр. арх., ф. «маловажних дел», спр. № 298, за 1775 р.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. нумерована, за 1757 р.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. №№ 2493, 2432.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2555, за 1763 р.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № № 3607, 3903.

⁷⁾ Лавр. арх., ф. спр., № 2015, за 1755—60 р.

⁸⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. без номера, за 1757 р.

⁹⁾ Ibidem. Він же виконує й боярську службу.

¹⁰⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2493, за 1762 р.

¹¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3903, за 1778 р.

¹²⁾ Подібно до того як 200 років тому за уставою на волоки бояри мали по дві волоки, в той час як селяни по одній. Див. М. С. Грушевський, Іст. Укр. Руси, т. V, с. 142—142, та 207.

¹³⁾ «Книга крепостная большая» арк. 215.

¹⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3364, за 1772 р.

свої наліди. Так, напр., коли у Василькові 1762-го року призначають бояр з селян середняків¹⁾, то 1778 року ми вже бачимо знову, що бояри мають найвищі у Василькові земельні наділи (напр., 36, або 27 днів рілля на госп. і т. ин.²⁾).

Подивимося на забезпечення Васильківських бояр трохи детальніше, рівняючи рівночасно з забезпеченням підданих. Так, на 1 госп. пересічно припадало³⁾:

Р і л л я:			Сіножати:		
В роках	Боярина	Підданого	В роках	Боярина	Підданого
1755	10,3 дня	4,3 дн.	1757	17,7 коп.	—
1757	10,7 дн.	—	1775	17,5 коп.	7,3 коп.
1775	27 дн.	9,35 дн.	1778	16,7 коп.	6,7 коп.
1778	23,3 дн.	9,46 дн.			

Як бачимо, бояри мали принаймні у 2 $\frac{1}{2}$ рази більше землі за підданих, а до того, вони мали ще й ліс,—якого піддані майже не мають; напр., 1757 р.—46 днів лісу (на 1 госп., пересічно 3,8 дн.).

Вищезгадана думка, що бояри мають бути не з заможніших господарів, мотивувалася тим, що вони власне не несуть за землю підданських повинностей. А саме, бояри лише «несуть службу боярскую»⁴⁾, а жадних повинностей не знають; можливо, що вони платять лише консистенцію, та й то власне одну третину її⁵⁾.

Правда, 1755—57-го років управитель Васильківський намагається стягати з них, а також і з війта, якого определено з бояр, чинші і де-які повинности⁶⁾, але це викликає величезний опір бояр⁷⁾. Вони доти скаржаться Лаврі, аж поки та не ухвалює спочатку зібрати з них чинш у половинному розмірі⁸⁾, а потім і цілковито касує його, правда, з певного, меншого, наділу землі—у 4 пайки рілля, й сіножати й лісу (які саме пайки—невідомо; можливо, як для підданих, 3 дні, себ-то всього з 12 днів на господаря); хто ж має більший за цей наділ, той має з цієї зайвої частини чинш платити⁹⁾. Правда, мусимо зазначити, що між всіма повинностями була одна, від якої звичайно не звільнялося й бояр: це була підводна повинність, особливо для провадження фортифікаційних робіт, як було, напр., у Василькові в 1730-х роках¹⁰⁾; зрідка також, в разі кончої потреби, притягалася бояр і до направлення гребель. Можливо, це залежало від старої традиції польсько-литовських часів, коли бояри, або слуги, панцерні, путні, ординські, у Полісся та, можна думати, степовому пограниччю, мусили окрім своєї служби, іноді ще давати підводи та стації й гатити греблі¹¹⁾.

Привілейоване становище бояр викликало незадоволення підданих, яким

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 2432, за 1762 р.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3903, за 1777-8 р.

³⁾ Таблиці складено на підставі справ Лавр. арх., ф. вотч., № № 2015, 3607, 3903 і нумерованої за 1757 р.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 2015, за 1755 р.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432, за 1761 р.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., сп. нумерована за 1757 р.

⁷⁾ Подібно до того як бувало часто у XVI ст. Пор. М. С. Грушевський, Іст. Укр. Руси, т. V, с. 141.

⁸⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2015, за 1755 р.

⁹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. нумерована, за 1757 р.

¹⁰⁾ Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 1463.

¹¹⁾ Див. у М. С. Грушевського, Іст. Укр. Руси, т. V, с. 140—141.

до того доводилося розкладати повинности й податки, які мусили йти на земельні наділи боярські, на себе. Так, 1762-го року піддані Васильківські скаржаться в Лавру на незносні тягарі, що вони терплять через бояр. Вони зазначають, що раніше бояр було небагато, і вони всі були малоземельні, часто одиначки (не семейні), без робочої худоби. Тепер же бояр є дуже багато (11), а до того всі вони багатосемейні, мають багато землі й худоби, панщини-ж за землю не роблять і консистенти платять лише одну третину. До того бояри страшенно угнітають підданих. Тому піддані прохають перевести бояр з їх служби на тяглу підданську, а на їх місце определити нових, з селян бідних, і без худоби, в противному разі вони загрожують кинути місто й розійтися¹⁾.

Треба сказати, що в своїх скаргах піддані мали рацію. Напр., ще 1755-го року 11 господарів-бояр (окрім війта, про якого даних немає), нараховували в собі 21 родину (майже дві родини на господарство, в той час, як підданих на 1 госп. пересічно припадає 1,1 родини), що мешкали у 16 хатах (на 1 госп. пересічно—1,45 хати, в той час як у підданих—1,06 хати²⁾). Так само мали худоби того ж 1755 вищезгадані 11 господарів бояр: коней 12, волів 48, себ-то на 1 госп. пересічно припадало 1,1 коня й 4,4 вола (разом 5,5), в той час, як на 1 госп. підданого припадало 0,2 коня і 1,1 вола (разом 1,3)³⁾. Ці високі цифри забезпечення бояр, мусили, правдоподібно, к початку 1760-х років ще зрости; таким робом ми бачимо, що підданні мали повну рацію нарікати на заможність боярства.

Загроза розійтися вплинула на Лавру і вона мусила виконати бажання підданих; вона наказала перевести війта й усіх бояр у тяглі селяни, а на їх місце призначити нових з середнезабезпечених селян (—це було здійснено не вповні), та й то лише 6 господарів, а 7-го отамана. Зайві поля боярські було наказано повернути селянам⁴⁾.

Цей наказ Лаври свідчить, що бояри були змінні. Так воно й було. Вже в універсалі 1718-го року Печерським боярам зазначалося, що їм надається вищезгаданого луга «Боярщину», до «окончення своей боярской службы»⁵⁾. У Василькові ж бояр міняється всеж не дуже рідко. Напр., протягом 1755—1778-го років за 6 описами ми бачимо при найбільшій кількості в описі 13 бояр, 26 ріжних прізвищ. Але цікаво відзначити, що трапляються де-які бояри, що несуть цю службу протягом якихось 30—40 років, часто без перерви; після них також переходить їх служба до їх синів. Де-яку перерву хіба роблять початки 1760-х років, коли на скаргу підданих бояр з отаманом і війтом частково змінюють⁶⁾, і кількість їх зменшують. Але надалі кількість їх знов зростає, при чому значною мірою відновлюються колишні бояри. Наведемо приклади. Іван Калачник боярин, який до того виконує в 1740—50-х роках обов'язки війта, є боярином з початку 1730-х років аж до 1762-го, коли його, на прохання підданих, скидають. Але на початку 1770-х років ми зустрічаємо його знову поміж бояр; десь між 1775 і 1778 роком він вмирає, і 1778-го року боярином ми бачимо його сина Корнія. Андрій Дерев'янка, або, як його частіше звуть, Андрій Отаман, отаман боярський в 1740—50-х роках; десь наприкінці 1750-х років (мабуть 1759 р.) його переводять з отаманів у прості бояри, а на його місце призначають боярина Ф. Крившу. Але коли Крившу змінюють на вимогу підданих Василь-

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432, за 1762 р.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2015, за 1750—60 р.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432 за 1761—2 р.

⁵⁾ «Книга крепостная большая»... арк. 216.

⁶⁾ Війта надалі вже з бояр не призначають, а лише з підданих. Напр., 1763 року селянина Василя Карпенка (див. Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2562, за 1763 р.).

ківських, відновлюють отаманом знов Андрія Дерев'янку. Десь у 1760-х роках він умирає, але нащадки його мабуть залишаються боярами: принаймні з 1770-х років ми бачимо бояр Отаманенків, в яких можна бачити нащадків Андрія Отамана, як його звичайно звать. Федора Крившу зкидають з боярства й отаманства, як згадано, 1762-го року, але вже у 1770-х роках отаманом ми бачимо його сина, Левка Крившу. Якова Дармостука ми бачимо боярином у 1750—1770 роках; в середині 1770-х років він умирає і боярином стає його син Петро Дармостук. Так само по Андрію Шишці (1750 р.) ми бачимо боярином його сина Романа (1760—1770-і роки), після Андрія Забіжки його сина Григорія, і т. и.

Таким робом, ми бачимо, що хоч бояр змінється, але добра половина їх не тільки весь час (років 20—40 за нашими матеріалами) лишаються боярами, але й передають свою службу синам. Отже, принцип змінності бояр далеко не завжди додержувався, і саме життя всупереч певним принципам робило з боярства щось подібне до певної верстви.

Закінчивши огляд становища бояр у Лаврських маєтках, з окрема у Василькові у XVIII ст., ми можемо відзначити де-які питомі їм риси. Власне всі обов'язки бояр XVIII ст. можна поділити на дві групи: перша—обов'язки кур'єрської й розвідної служби, друга—поліційно-адміністративно-господарські функції. Перша група обов'язків є якраз старими обов'язками бояр путніх XVI—XVII ст. Ці обов'язки вимагають тепер, щоб господар боярин був небагатий, не мав великого господарства, яке-б примушувало-б його віддавати багато часу, неохоче відриватися від нього, й робила його менш мобільним. Цим і пояснюється той факт, що Лавра намагається призначати нових бояр з селян незаможних і середняків. Друга група обов'язків була вже наслідком сучасних обставин, пристосуванням бояр до тогочасних соціально-економічних потреб монастирських вотчин. І ці обов'язки, всупереч тенденції призначення бояр з бідніших селян, вимагали, щоб він був багатий, хазяйновитий, щоб міг в разі потреби відповідати своїм майном за кожний недогляд та шкоду. Цим самим саме життя фактично приводило до того, що коли й призначалося боярина з селян незаможних, то монастирська влада дивилася крізь пальці на сильне збагачення його у часи боярської служби. А ця якраз друга група обов'язків давала повну можливість для збагачення боярства, як рівно-ж давала й можливість для утисків і пригноблення боярством селян підданих монастирських.

Відношення уряду Гетьманщини до бояр прослідкувати важко: воно ніде, ніби-то, не виявляється. Але ця сама мовчанка промовляє за те, що з боярами, як з такими, уряд не рахувався. Він знав лише загальну кількість господарів-підданих (або їх дворів), з яких він діставав консистенту, а в те, хто саме в дійсності платив її, а хто ні, не входив, і з різними розрядами підданих не рахувався. Не дурно тому уряд нічого не згадує про бояр і в своїх ревізіях, як, напр., у Рум'янцівській ревізії 1766 року¹⁾.

Залежало це значною мірою від того, що боярство XVIII ст. було власне не верствою, а лише службою, чим воно якраз і відрізняється значною мірою від боярства литовсько-польських часів. Воно відродилося в монастирських маєтках (хоч зрідка бояри зустрічаються на початку XVIII ст. і в маєтках старшинських,—але як виняток) у наслідок потреби в кур'єрській службі, але нові бояри вийшли тепер мабуть з селян (старі боярські роди, що, напр., були безперечно при Васильківському Замку XVI—XVII ст., мусили зникнути після спустошення та руйнації його в другій половині XVIII ст.),

¹⁾ Див. ревізію м. Василькова (переховується в рукописн. відділі бібліотеки ім. Антоновича при 1-му відділі ВУАН), або с. Вишеньок (рукоп. відділі кол. Фундаментальн. Бібліотеки Університету, Бориспольська сотня, Київського полку).

і могли знов у це селянство повертатися, коли владу чи людність не задовольняла їх діяльність. Отже, хоч загалом часто бояри несуть свою службу доживотно і навіть передають свою службу синам,—що доводить, що певна тенденція перетворитися в верству у цієї групи була,—але вже той самий факт, що їх всеж в разі потреби монастирська влада має право скинути й перевести у селянство (хоч може для більшості бояр цим правом вона майже не користується), промовляють за те, що це була не верства, а лише певна служба. Правда, ця боярська служба давала чимало так мовити, привілеїв, і ставила осіб, що несли її, на вищі в порівнянні з селянством соціально-економічні щаблі. Бояри мали своє певне самоврядування, звільнялися від податків і панщини, мали певні й матеріяльні вигоди, як зайві ґрунта і т. и. Але це се знов таки було зв'язано лише з їх службою,—яку вони правда уперто намагаються зробити постійною,—і знов таки, могло бути від них відібрано.

Закінчуючи тепер наш коротенький нарис, намітимо з усього вищенаведеного кілька тез:

1) Монастирі в Гетьманщині, заховуючи де-які старі традиції й пережитки литовсько-польських часів, зберегли (або вірніше знову відновили) в деяких своїх володіннях і певний інститут бояр.

2) Ці бояри щодо своїх обов'язків найбільш наближаються до колишніх бояр, або слуг, путніх. Головна їх служба—це кур'єрська з додатком деяких нових адміністративно-поліційно-господарчих функцій, висунутих умовами монастирського господарства XVIII ст.

3) Ці бояри, яких монастирська влада призначає з селянства, стоять досить високо на соціальному щаблі серед монастирської людности і часто дають їй це відчувати. Здебільшого вони є також дуже заможні, хоч призначається, звичайно, їх, як правило, з середнезабезпечених господарів.

4) Уряд Гетьманщини, очевидно, бояр від маси інших підданих не виділяє, оскільки боярство у XVIII ст. є власне не соціальна верства, а лише певна служба,—яка правда, як згадано, де-якими своїми рисами надавала особам, що її несли, вигляду соціальної верстви,—і ставила людей, що її виконують, на вищі від селянських соціально-економічні щаблі.

ДОДАТОК:

ГРАМОТА К.-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ПЕЧЕРСЬКИМ БОЯРАМ ¹⁾.

«Бжією млстію Свтыє великіє чудотворныя Кієво-Печерскія Лавры архимандритъ Іоаникій Сенютовичъ. Вѣдомо чиним симъ нашим писанієм кождому кому о том вѣдати належит, же с подданных Свтыє Обители жители печерскіє по древнем обыкновеню в Боярскую вчиняючи службу, просили нас о той за Вѣтою лугъ з рыболовными корыстями синокосный, якій от прежнего владѣнія Боярского и слывет Боярщина, и мы их такому прошенію не отрехши овшемъ, и симъ уневерсаломъ еще имъ того луга владѣнія утверждаючи, хотѣнія нашего пересторогу выражаемъ на семъ, иж бы они Бояры як болши по миж ных монастырскихъ користей опасуючійся по себя займати, владели по прежнимъ граниченю взявши от речки Кончи по их же Боярское озеро затворное и криницю поклешній, от поклешній до кривого локтя, от кривого локтя по монастырскій уступъ, имъ неналежный, Бондариху, чрез правую потучокъ по

¹⁾ В оригіналі літера *я* в кінці слів передається через юс малий (ѧ), а в середині слів (напр., в слові Бояре)—через старе *я* (ѧ). Тут ми всюди вживаємо сучасної літери *я*.

самый Днепръ, от Днѣпра по Турецъ озера, з выдубецкими ченцами в рыбной ловле сполное, Турец по потяж, також з выдубецкими их боярами совокупное, а от потяжи чрезъ Быстрицу их же Боярское до выраженной знов речки Кончи; такъ всѣми тыми специѣкованными озерами, крыницами, сенокосами и прочѣми в том лузе обрѣтающимися корыстми владѣючи, абы не смѣли и найменшей от оног части земли, озеро и синожателей вѣчно себѣ привлащати, продавати и застановляти на тылко до оконченя каждой своей Боярской службы свободной без препятій волно уживати; а они Бояре, таковую милость от нас меючи, а надто еще от всѣхъ народныхъ и пѣвинностей всегда свободными зостаючи, должны всякое Боярской службѣ прислучающѣ послушане выполнати. Барзей атаман нынѣшней и по нем будучѣ завши повинен на всякъ день в монастырь приходя, где потреба есть являтися, о посылкахъ извѣстившись немедля с товариства выпрововати; товариства ж его должны кони добрые и незмордованные имѣючи без отмовы и огулства скоро случай позоветъ пилно з верностію и всегдашнею трезвостію дороги отправовати, за каждую милію по одной копейце з обители свтой отбираючи естли сам где з них посылатиметсѣ, а когда з законникомъ, то не отбираючи копѣекъ коня и самого себя собѣ при законнику мѣетъ харчити и контентоватися з висвидченемъ в той дорозѣ всякой верности и належито всегда услуги тому законнику; а поневахъ прежде и то повинность Боярская была, што во время сенокосное Бояре по указу з Монастыря для кошенья, граможенья, кинданья сена людей вынаходя и панщанъ отколь повелятъ выправуютъ, прето и сіе Бояре абы тое-же выполняючи послушанія по вся годы приводом и неотступнымъ дозоромъ своимъ колко будетъ потребно сена накашивали и присобляли приказуемъ. І се Уневерсал ради певного и спокойного выразившихся в лузѣ Боярскомъ корыстѣй и всякихъ угодей уживанья з высокою Обители Свтой печатью и подписомъ руки власной ствердивши ѣмъ боярамъ выдаемъ з Кіева Печерскіе Лавры, року тысяча семьсотомъ осмнадцатого, м-ца Оевраля двадцать второго дня.

Вышеменованый рукою власною.

ПРОКІП НЕЧИПОРЕНКО.

«НАЦІОНАЛЬНІ СТРОЄНІЯ» 1748—65 рр. НА ПОСЕМ'І ТА ЇХ ВІДНОШЕННЯ ДО ГОСПОДАРСТВА ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО.

Процес відбудування міст Росії докотився на Україну тільки в другій половині XVIII стол. Початком його можна вважати указ Єлисавети 1748 року про відбудування Батурина, Глухова, Ніжена та інших українських міст. Поруч з цими будуваннями державного характеру, що через це носять назву «національних строєній», провадиться розпочате ще 1731 року будування оборончої «лінії», трохи пізніше будування фортеці Єлисавети¹⁾. Будуються також міста на берегах Чорного моря, як Одеса, Херсон та инш.

З часом заведення губерній та з поділом України на нові адміністративні та судові одиниці, як губернії, повіти, волості, подкоморії і т. инш., було заведено й нові адміністративні та судові посади та побудовано для всіх установ, урядів та урядовців відповідні «казенні» помешкання.

Але ми не маємо наміру розглядати це «відбудування України» в цілому, а оглянемо тільки добу Єлисавети та Розумовського, і спробуємо з'ясувати, в якій мірі ці «строєнія» залежали або позначилися на розвиткові гетьманського господарства та економічним розвиткові охопленої «строєніями» території взагалі.

Відбудування Глухова та Батурина розпочато в зв'язку з призначенням Розумовського за гетьмана на Україну. Спочатку Розумовський мав намір жити в Глухові, через що й «строєнія» розпочато там ще року 1748-го. Але швидко він побачив, що Глухів не відповідає його широким планам—утворити столицю, яка б відповідала новим вимогам і значінню столиці Півдня²⁾, а тому й вирішив він перенести свою резиденцію до Батурина, щоб тут повести цю основну відбудовчу роботу. Проте Розумовський мусів тимчасом жити хоч і наїздами, все ж в Глухові аж до 1760-х років, покіль у Батурині не було збудовано для нього відповідного помешкання. Але й після того Розумовський, як гетьман, дуже мало часу жив у своїй Батуринській резиденції.

Року 1748 розпочато будувати в Глухові будинок гетьманові та декілька инших будівель для різних канцелярій та служб. В указі від 9 серпня 1748 р. говориться «о постройке гетманскаго дома в Глухове в такой самой пропорции, как и прежний был» (що згорів 23/V). Будувати мали коштом прибутків з гетьманських маєтків. В будинкові повинно було бути 17 «покоев» і т. инш.³⁾. Плану, за котрим цього будинка збудовано, в архівних справах

¹⁾ Розумовському теж було наказано року 1752-го відправити до фортеці Єлисавети 2.000 робітників.

²⁾ «Дворцы и церкви юга», стр. 15.

³⁾ Наведемо ще деякі дані про цей будинок. Дерево пиляно довжиною в 4—5 саж. Колод таких потрачено на будинок 9960 шт.; а працювало одночасово 32 плотники. (Спр. № 2187, року 1748, Черниг. відд. Харк. Центр. арх.). Року

не подано. Гадаємо, що збудовано його за тим планом, що його подає Лазаревський¹⁾.

Для Глухівських будівель значну частину лісового матеріалу возили з Батурина. Весною, року 1752-го працювало 1650 підвід в тім числі 900 підвід було з полку Ніжинського та більше як по 300 підвід з полків Прилуцького та Лубенського. Перевезено з Батурина до Глухова коло 1600 колод²⁾. В указі від 5 червня 1750 року знов згадується про поновлення Батурина, яко гетьманської резиденції.

В зв'язку з цим відбудуванням Батурина, Розумовський будує в ньому низку своїх промислових підприємств, як напр. «пильную мельницу» (тартак), цегельню, машинну кузню, суконну фабрику, водяні млини і т. инш. Але з перших-же років будівництва виявилось, що будівельні роботи вимагають великих грошових витрат, невідповідних до прибутків, як державної української скарбниці, так і тим більше невідповідних до коштів господарства Розумовського. Відомості про хронічну недостачу грошей в господарстві Розумовського ми зустрічаємо на протязі всієї другої половини XVIII століття. Теплов, що був вихователем Розумовського і напевно й ініціатором багатьох із будівельних його планів, оповідає 30 серпня 1751 року по всіх полках, чи не знайдеться хто охочий взяти на відкуп ямпільські та батуринські прибуткові статті: водяні млини, шинки, перевози і т. инш. «ради вящаго сумме экономической умноженія»³⁾. Нам невідомо, в яку суму оцінено відкуп зазначених «статей», але цих грошей, як побачимо далі, було мало не тільки на строєння, але навіть на особисті витрати Розумовського та його численного двору. Слід зазначити, що розмежувати витрати казенні від приватних Розумовського взагалі в ці роки «строєній» дуже трудно. Очевидно відбудування міст вважалося за справу державну, через те Генеральна Військова К-рія видала «в гетманській дом из индуктового сбора» 10165 крб.⁴⁾ і пізніше навіть повернуто було Розумовському гроші, які він витратив на «строєння» з власної скарбниці.

Для більш планового переведення цих будівельних робіт, в травні року 1752-го було зорганізовано спеціальну «Експедицію Батуринських і Глуховських строєній». Напевно в зв'язку з заснуванням цієї «Експедиції» Батуринський сотник Стожко 5 серпня 1752 року подає Військ. Ген. К-рії відчит про кількість лісового будівельного матеріалу: скільки було одержано, скільки й куди витрачено протягом 1751—52 років та скільки ще залишається його в наявності⁵⁾. Бунчуковий товариш Іван Туранський року 1752 теж відчитується за одержані протягом 1752 року 2 та 15 тисяч крб. грошей. Ревізійна комісія виявила, що на «строєння» витрачено року 1752-го тільки 2 тисячі крб., а 15 тисяч залишалось на 1753 рік і потім витрачено в сумі 14970 крб. 91³/₄ коп.⁶⁾.

В Батурині провадяться підготовчі роботи, а саме: виготовлюється лісовий матеріал—підвозять та пиляють на новозбудованій «пильной мельнице»,

1750 з вересня по 22 червня видано на Глухівські будівництва 2.000 карб. з скарбу військового (Спр. № 6206, 1757 року там-же), а року 1752-го 18 червня витрачено ще 4201 карб. 52 коп. та 3.000 карб. і в наявності лишалось призначених на «строєніє» грошей 798 карб. 48 к. (В'язка № 1895 там-же).

¹⁾ Плана Глухівського гетьманського будинка, накресленого року 1749, Лазаревський знайшов, без всякого при ньому пояснення, в архіві Чернігівського Губ. Правління. (Лазаревський, «Очерки, заметки и документы», стр. 122).

²⁾ Спр. № 361, року 1754, Черниг. Відд. Харк. Центр. Архіву; з нього-ж і инші, нижче позначені справи.

³⁾ Спр. № 29479, року 1751.

⁴⁾ Труды Черниг. Губ. учен. Архивн. Комис., вип. XI, стр. 126.

⁵⁾ Заготовлено до року 1751-го: колод та брусів 5256 шт., колод пополам розпиляних, тьосу, драниць, шальовок, обаполів та тертиць 3262 шт. Року 1751 ще прийнято колод 23459 шт. Витрачено 8631 шт. Лишається на 5 серпня 23381 колода (Спр. № 361, року 1754).

⁶⁾ Спр. № 23966, року 1753.

замовляють за гроші і провадять нарядами поставку нових возів та grindжол для різних перевозок, наймають та мобілізують різних робітників фахівців керівників й чорноробочих та підводчиків.

Року 1752 Розумовський закликав до себе на роботу на 5 років по контракту архітектора Ринальдї¹⁾, котрий і працював у нього до 22 березня 1757 року.

В Глухові в цей час теж ідуть будівельні роботи. Року 1754 тут кінчають уже придворні церкви та оздоблюють гетьманські будівлі столярною та різьбярською роботою. Беручи на увагу, що на Україні фахівців-майстрів, зокрема малярів, столярів та снісарів дуже мало і що мобілізація на роботу провадилася дуже безсистемно та неорганізовано, а ще до того відсутність грошей для виплати зароблених грошей по контрактах, то роботи на строєння йшли дуже поволі, і робітники часто тікали з роботи і робота гальмувалася²⁾.

Досить характерний випадок наведено в «Кіевской Старине» з перших же років цього будівельного періоду. Випадок цей не тільки виявляє тогочасний стан державної і приватної скарбниці Розумовського, але крім того характеризує Розумовського з негативного боку і яко українського гетьмана і яко господаря своїх величезних маєтків. Року 1754-го Розумовський був у Москві і мав їхати з царським двором до Петербургу, але не мав чим розплатитися з кредиторами і взагалі не мав грошей на подорожування. Наведено характерне місце з листа, якого він надіслав до Військової Генеральної К-рії. «Понеже настоящее гетманство и происходящие от оногo нужды, такоже и разніе издержки з домом моим, завели меня в столь необычайныя расходы, что ни по какой мере не могу отправиться за Ея Императорск. В-ом из Москвы в С.-Петербург, не уплатив купцам и кредиторам моим». Військова Генер. К-рія надіслала Розумовському 5329 крб. 43 коп., залишивши в військовій скарбниці лише трохи більше однієї тисячі крб.³⁾.

Коли, як бачимо, в державній скарбниці залишилося трохи більше однієї тисячі карбов., то про виплату грошей за роботу малярам, столярам та инш. робітникам не доводиться й думати. Це видно хоч-би з того, що майстрі та малярі року 1755-го вимагають собі «заплати» за виконану роботу. Також потрібні ще гроші для утримання Новг.-Сіверського вапневого заводу, то-що. Взагалі щоб тільки посплачувати борги, року 1755-го потрібно було більше як 2.000 крб., але Генер. Військ. К-рія на вимогу Туранського надіслала до експедиції тільки одну тисячу крб.⁴⁾.

Року 1755-го в Батурині одночасно будують і церкву й гетьманського будинка та инші «публічні строєння».

Очевидно, щоб заощадити час і кошти на будування гетьманського будинка, було перевезено з Вел. Самбора готового б. гетьманського будинка. Але виявилось, що він зовсім не підходить для житла гетьманові—кімнати і взагалі увесь будинок, як виявилось, був за малий розміром. Через це довелося використати його для двох «департаментів» Генер. Військової К-рії та Генерал. Військ. Суду й инш. комісій⁵⁾.

Заготовку матеріалу проваджено на досить великій території. Лісовий матеріал приставляли з Новгород-Сіверської та Сосницької сотень за 150 вер.,

¹⁾ Васильчиков, т. I, стр. 217.

²⁾ Див. «Істор. геогр. збірн.», т. I, «Умови робітн. праці».

³⁾ «Кіев. Старина», 1886, IX кн., стр. 182—183.

⁴⁾ Вимога Туранського до Генер. Військ. К-рії складалася з таких головних сум: треба виплатити живописцям, що працювали на Глухівських строєннях 1.000 крб., столярам: Наумову 100 крб., Біляку 50 крб. Заплатити борг за куплені різні припаси 377 крб. 62 к., на утримання вапневих заводів в Новг.-Сіверському 100 крб., до Батуринської цегельні 300 крб. Столярам, плотникам, садовнику, око-нешнику, сторожам, разом більше як 2000 крб. (Спр. № 13311, року 1755).

⁵⁾ Спр. № 13311, року 1755.

вапну та дикий камінь з Новгородка-Сіверського, з Мезинського майдану. Возили й підводами й по воді сплавом та байдаками. Все це, як заготовка, так і раціональне використання заготовленого матеріалу, вимагало коштів і доброї організації. Але навпаки, з усього видно, що ні того ні другого при переведенні «нац. строєній» у Розумовського не було. З відчиту генер. підскарбія Андрія Яковича Безбородька видно, що він витратив року 1755 разом 10381 крб. 87 коп., а саме: видав сотникові Батуринському 1599 крб. 79 коп., Новгородському 700 крб., отаману Глухівському Яновичу 6408 крб., повернув Домовій Його Ясн-ти Економіч. К-рії (витрачені на будівання гетьманського будинка з власних грошей) 1238 крб. і т. инш. Але на нашу думку зазначена сума витрат очевидно не відповідала тій кількості роботи і заготовленому матеріалові, що їх до цього часу зроблено. Взяти хоч-би одну заготовку в Батурині та Новг. Сіверському. До року 1755-го в Батурині було заготовлено $8\frac{1}{2}$ міл. цегли, з котрої випалено було до 5 мільйонів. Заготовка каменю та вапни провадиться в Новгородку-Сіверському. З 1752 до 1757 р. заготовлено й перевезено байдаками до Батурина вапни до 10 тис. четвертей¹⁾. За виготовлення та доставку одного байдака каменю року 1755-го платили по 7 крб. Взагалі кожна з цих заготовок вимагала грошових витрат значно більших від зазначених, обійтися-ж виключно нарядами робітників було неможливо.

Але через те, що року 1755-го і гетьманська і державна скарбниці були порожні, в вересні м-ці архітектор Андрій Квасов в Козельці та в Глухові розплачується за все власними грошми. Він купив за 114 крб. картини для Глухівської придворної церкви у художника Чайковського, заплатив за підводи прогонне, купив 3000 гвіздків і т. инш., і на всі ці свої витрати подає вимогу до Генер. Військ. К-рії²⁾. Цього-ж року Розумовському треба було розплатитися з попереднім архітектором гезелем Мергасовим, що не одержав платні за «сентябрьскую треть»³⁾. Треба було також наймати столярів, плотників та інших робітників. Але-ж при недостатці грошей для найму майстрових людей заготовлений для будівлі матеріал псувався—дерево гнило, цегла розсипалася. Заготовка його йшла очевидно без усякого попереднього плану. (Року 1755 побитої цегли було 1.656.106 шт.).

Зимом 1756 року (в лютому м-ці) перевозять ліс з В.-Устя з пристані та пиляють на лісопильні. Коли 2 березня 1757 року Розумовський повернувся до Глухова і довідався, що матеріалу будівельного заготовлено досить багато, а керувати будівлею нема кому, то звернувся 15 березня до Сенату, щоби архітектора А. Квасова залишено ще й надалі на Україні в Батурині для переведення тутешніх робіт (досі він жив у Козельці⁴⁾).

За керівника будівання дерев'яних будівель, як і за організатора лісопильні та інших підприємств в Батурині був німець Гіршбергер. Протягом 1757 року, з 8 травня по 29 листопаду, він склав з плотниками 5 контрактів на будівання 2-х флігелів, льодника, пекарні та каретні⁵⁾. Взагалі року 1755

¹⁾ Кількість вапни в Батурині, Вел. Устю та Мезині була така:

Року 1753 було в наявності 858 $\frac{1}{2}$ чт.

» 1754 прийнято в Батурині 1950 чт.

» 1755 привезено ще на 5 байдаках—1990 чт. Витрачено 410 чт. Залишилося заготовленої в печах та клунах в Мезені 5.670 $\frac{1}{2}$ чт.

Лишок в наявності в Батурині 6722 чт.

Року 1760—1538 чт.

Спр. зв'язки 1895, 1757 р. та спр. № 13311, р. 1755.

²⁾ Спр. № 13311, р. 1755. «Живописець Чайковский р. 1755 був на казенній роботі в Києві «занят иконостасной работой при Киевском Е. Имп. В-ва дворце в Церкви Андрея Первозванного».

³⁾ Гезель (підмайстерок) Мергасов одержував платні 250 крб. на рік по контракту. (Спр. № 29764, року 1756).

⁴⁾ Спр. № 36, року 1757.

⁵⁾ Див. «Истор. геогр. збірник», т. I, 1927 р., стр. 134.

і пізніше в Батурині широко провадиться будування, хоч і не видно, щоб тут брав участь архітектор Квасов. Навпаки Розумовський листується з віце-канцлером Воронцовим про підшукування архітекторів чужоземців у Петербурзі. 15 травня 1757 року Воронцов повідомив про приїзд до Петербургу архітекторів Венероні з Мілану та Бартоліяні з Лугано. Після цього листування обидва архітектори були закликані до Розумовського за 800 крб. на рік і працювали в Батурині 2 роки 9 місяців¹). Року 1757-го будовано в Батурині нового цеглового гетьманського будинка, бо в справі зазначено, що 23 травня т. р. видано з Батуринської цегельні 242.990 шт. цегли «на новостроячийся гетманській дом»²). Отже Венероні та Бартоліяні напевно керували будуванням нового гетьманського будинка і закінчили його в березні 1760 року, про свою роботу одержали від Розумовського навіть писану рекомендацію³).

Протягом літа (травень—серпень) того-ж 1757 року добудовують будинка перевезеного з В. Самбора: фарбують та розмальовують, шклять вікна, роблять печі і т. інш. Для цих потреб, а може й для цеглового будинка, привезено з Глухова полотна 1420 аршин та клею риб'ячого 2 пуди. А 7-го серпня того-ж року видано ордера сотнику Стожку на 5 підвід для перевозки з Глухова до Батурина: казанів, фарб, олій, 10 пуд. конопель, 50 п. заліза, скла 389 шт. одного та 389 шт. другого розміру, 6 в'юшок «большой руки» і 4 «малой руки» та дроту 1 пуд, а «сажи нарочно деланной», в Глухові на ринкові не знайшлося, як про це зазначено в повідомленні⁴).

В часи переведення будівельних робіт Розумовський жваво листується в різних справах з своїми Петербурзькими знайомими і зокрема з віце-канцлером Воронцовим—вишукує шляхів, як-би знову добути від цариці дозвіл на переїзд до Петербургу і т. інш. В листі з 21 липня 1757 року (в справі архітекторів) він повідомляє між иншим, що у нього 5 років перед цим (1752—57) працював приватний (по контракту, а не від казни) архітектор Ринальдї⁵). В цих-же днях (17/VI) Розумовський листується з Воронцовим про організацію вивозу хліба за кордон через Архангельськ або через Ригу, куди буде вигідніше⁶). Але, очевидно, цієї торгівлі хлібом Розумовському зорганізувати не пощастило з причин, про котрі ми будемо говорити ще окремо в огляді господарства Розумовського. В кінці 1757 року роблять уже дерев'яного забора кругом гетьманського дому—Гіршбергер вимагає лісу для стовпів на забор⁷). Але кінчають паркан ще й протягом 1758 року, бо в січні 1758 року

¹) Васильчиков, Семейство Разумовских, т. I, с. 222. В проєкті кондицій, що його послав К. Г. Розумовський до канцлера Воронцова для архітекторів Венерані і Бартоліяні, було між иншим сказано, що вони повинні... «сочинять планы, рисунки, профили и прочее, что для строения домов, церквей, монастырей, башен, ограды, мельницы, мосты. 2) Обязываются обучать каждый по 2 чел....» На проїзд до Глухова і назад до Петербургу видано буде по 50 карб. в кожн. кінець. (Архів гр. С. С. Уварова, № 41/65.

²) В листі до Воронцова року 1757 Розумовський між иншим пише, що «нынешняго лета» має намір розпочати будувати нового цеглового будинка в Батурині (Лазаревський «Очерки, заметки и документы», стр. 123. Васильчиков, т. I, стр. 213). Спр. № 16283, в'язка № 1895, 1765 року.

³) На плані Батуринського дворця Розумовського зазначено ім'я архітектора Камерона. («Старые года», 1912 г., кн. II, стр. 55). Плану цього скласти міг Камероні тільки в кінці 1770-х років. Отже Венероні та Бартоліяні робили якогось иншого будинка, а не цього головного палаца, що його розпочав Теплов для себе та продав 1772 року Розумовському. П. Н.

⁴) Для б. Самбірського будинку 7 серпня 57 року куплено: «котлов чугуных 2 весом 10 п. 36 ф., масла конопляного 100 ведер, железа кухонного 8 шт., блейвасу 5 п. 28 ф., вохры 1 п. 20 ф., минеи 20 ф., умбры 10 ф. У вересні того-ж року відправлено ще 11 п. 39 ф. блейвасу та вохры 6 п. 20 ф.». (Спр. № 181, року 1757).

⁵) Васильчиков, Семейство Разумовских, т. I, стр. 217.

⁶) Там-же, стр. 224.

⁷) Спр. 19416, року 1757.

Гіршбергер вимагає постачити 24 та 45 дубових брусів для воріт і тільки аж 16 червня 58 року було складено умову з козаком Остапом Гришаком на достаку цих 69 дубів¹⁾.

Через віщо так довго роблять ограду, видно з того, що і тут не було певної організованості. На ограду було приторговано у значкового товариша Василя Дрозда 169 дубів по 25 коп. за кожний, але при порубці 63 з цих дубів вирубано не ті що були позначені, а інші, далеко більші, 32 з котрих коштують не по 25 коп., а по 9 злотих і по більше, а 31 теж були вартістю по 1½ карб. та дорожче. Через це й довелося доплатити за ці дуби 88 крб. 35 коп.²⁾. Наведений випадок «заготовки лісу» досить характерний взагалі для оцінки діяльності організаторів «національних строєній» та для з'ясування, на скільки раціонально було налагоджено в ті часи ці заготовки матеріялу.

Протягом 1758 року будують в Батурині ще декілька будинків громадського значіння—канцелярії то що, але головне проєктують будувати великого дерев'яного будинка гетьманові, і для цього будинку шукають відповідного лісу. Військова Генеральна Канцелярія запитала батуринського сотника, скільки є зараз в Батурині заготовленого лісу, придатного на будівлю. Сотник Стожко 18 та 19 березня повідомив К-рію, що в Батурині є 1085 колод гнилих, вже непридатних на будівлю та 1705 колод здорових. А всіх колод, що лежать купами в Батурині 6068 шт. Очевидно й решта 3278 колод були вже непридатні до будівлі, бо Теплов вирішив шукати десь іншого лісу. Тим більше, що зазначеної кількості було мало для гетьманського будинку.

Протягом зими 1759 року ще вивозять з лісу дерево і залишилося навіть не перевезених 1700 колод, для перевозки котрих 4 березня того-ж року було наказано вислати 400 підвід, по 80 підвід з кожного полку. В березні цього-ж року куплено лісу: соснових колод 6510 шт., дубових 195, липових 180 шт., тьосу 4.010 шт. та драні 40 тис. шт.³⁾ та шукають підрядчика, щоб приставив цей будівельний матеріял до Батурина⁴⁾.

Будівельні роботи в Батурині треба було прискорити після того, як 30-го травня 1759 року Розумовський видав універсала про перевод резиденції з Глухова до Батурина. Теплов і вживав всіх заходів, щоб прискорити роботи. Протягом 1759 року аж трьома ордерами він вимагає вислати підводи до Батурина. Першим ордером—300 підвод та 200 майстрових, другим—200 підвід і третім—100 підвід.

У вересні наказано вислати столярів та сніцарів 25, підвід з підвідчиками 200 та плотників 30 чол.⁵⁾ і 5 липня 1759 року розпочато перевозку цього купленого матеріялу з лісу до Батурина⁶⁾. В цей-же час треба було виконати й ковальські та сніцарські (різьбярські) роботи, і в серпні місяці розсилано накази про висилку підвід, слюсарів, сніцарів. Мобілізація підвід з підвідчиками особливо широко розгорнулася після того, як в-осени 1759 року поцастило добути в Перелобській пущі безплатно лісу на цілого гетьманського будинка⁷⁾. Заготовка лісу в пущі, вивозка його до шляху та зручнішого місця взагалі і нарешті перевозка до Батурина провадилася ще й року 1761. В-осени 1759 року в пущі було заготовлено 1000 колод соснових та 1400 дубових⁸⁾. А вже в червні м-ці 1761 року треба було витягати з гущавини на більш зручне місце аж 20 тис. колод, щоб потім «подняти їх все вдруг»⁹⁾.

1) Там-же.

2) Там саме.

3) «Черн. губ. ведом.», 1852 г., № 19, Приложение, стр. 200.

4) Спр. № 1218, року 1759.

5) Спр. № 1731, року 1759.

6) «Черн. губ. ведом.», 1852 г., № 19, Прилож., стр. 200.

7) Справа № 1199, р. 1759, і у Лазаревського, т. II, стр. 263

8) Спр. 1731, 1759 р.

9) Спр. № 12865, 1761 р.

В-осени 1759 року в Батурині потрібні як ми зазначили вище слюсарі, сніцарі та ковалі, але доводиться їх розшукувати шляхом мобілізації, бо грошей ні у Експедиції ні в скарбниці Ген. Військової К-рії нема¹⁾. В зв'язку з цією недостатчею чи затримкою грошей виникає листування між Тепловим і гетьманом та між гетьманом і Ген. Військ. К-рією. Гетьман видав 13/IX Теплому ордера до Ген. Військ. К-рії, щоб К-рія видавала гроші по всіх його писаних заявах скільки буде потрібно. Уважно розглянувши ті заяви, Ген. Військ. К-рія 5 жовтня повідомила, що орден буде виконувати²⁾ і протягом трьох місяців від серпня до листопаду включно пересилає Батуринському сотнику Стожкові, для видачі Теплому, 8.466 крб. 59 $\frac{1}{2}$ коп.³⁾. Мобілізація підвід провадиться в необмеженій кількості—скільки можна буде найти в полках Ніженському, Стародубському та Чернігівському⁴⁾. Полкові Канцелярії повідомляють, що у козаків нема возів та колес, а також і grindжіл та саней, а тому Експедиція строєній наказує заготовити по всіх полках певну кількість возів та grindжіл і вимагає від сотника Стожка відчиту в цій справі за попередні роки. Стожок повідомляє Експедицію, скільки було постачено нових возів з 1752 року з полків та скільки зроблено за кошт Експедиції в Батурині, але додає, що всі вони вже зовсім з'їздилися та поламалися і на день відчиту (1759 р.) є тільки 34 grindжіл та 16 возів і то без коліс⁵⁾. В лютім 1760 року 70 робітників витягують дерево з води на Новгород-Сіверській пристані, очевидно щоб з льодом не поплило не туди, куди слід⁶⁾, а літом того-ж року Експедиція вишукує плотників для обробки привезеного вже до Батурина лісового матеріалу на «канцелярський дом»⁷⁾. Перевозка лісу з Перелобської пущі теж провадиться далі і в лютому 1760 року Генеральна Військ. К-рія робить публікацію, чи не знайдеться підрядчика, щоб перевезти з Перелобської пущі потрібних для будування 1.000 соснових та 1.400 дубових колод. Підрядчика звичайно не знайшлося, а мобілізованими підводами було перевезено тільки 700 колод⁸⁾.

Справа з Батуринськими «строєннями» ускладнялася ще й тим, що розпочато було будівельні роботи в багатьох місцях заразом як дерев'яні так і цеглові, заготовлявся одночасно різнноманітний матеріал—як камінь, вапна та цегла, так і лісовий матеріал у всіх його будівельних виглядах. Отже робочої сили та коштів не вистачало ні в господарстві Розумовського ні в державній українській скарбниці для одночасового обслуговування всіх цих ділянок роботи. А для Батуринських строєній перед приїздом гетьмана на Україну особливо негайно було потрібно майстрових людей в як найбільшій кількості. Генеральний підскарбій Василь Андрійович Гудович, що керує Батуринськими «національними строєннями» посилає листи до всіх полкових канцелярій про необхідну і своєчасну висилку майстрових людей, скаржиться навіть самому гетьманові, що полкові та сотенні канцелярії, замість негайного виконання його наказів, тільки утворюють зайве листування⁹⁾.

Взагалі листування про висилку підвід та різних майстрів відзначається нервовістю і в той-же час мізерністю своїх наслідків—підвід і робітників висилають дуже малий % проти того, що зазначено в вимогах. Кожний раз виникає питання про найом робітників за гроші. Протягом 1760 року, з липня м-ця, Експедиція переслала сотн. Стожкові всього 10.029 крб. 50 к.¹⁰⁾, але

¹⁾ Спр. 1731, р. 1759.

²⁾ Спр. № 10987, те-ж.

³⁾ Спр. № 1199, року 1760.

⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ Там-же.

⁶⁾ Там-же.

⁷⁾ Там-же.

⁸⁾ Там-же.

⁹⁾ Спр. № 9072, 1760 р.

¹⁰⁾ Спр. № 1199, року 1760.

цих грошей напевно не всім робітникам вистачило, бо року 1760 втікло з роботи аж 30 столярів, через що навіть робота на деякий час зупинилася¹⁾. А зупинка в роботі в цей саме мент була дуже небажана, бо, як пише 13 січня Теплов, до приїзду Розумовського потрібно «убрать столярною роботою» принаймні хоч Глухівського гетьманського будинка, бо Батуринський цегловий будинок очевидно був ще в більшій мірі незакінчений, ніж Глухівський. В той-же час у Батурині проєктовано негайно збудувати будинка дерев'яного.

В липні 1761 року було видано наказу про висилку з кожної сотні по 200—250 підвід для перевозки лісу з Перелюбської пущі до Батурина²⁾, а також про висилку як найбільше малярів з усіх сотень «не взирая ни на какия отговорки»³⁾. Очевидно на ці роботи фарбування та розмальовання гетьманського будинку й було переслано з Експедиції протягом 1761 року 26.060 крб.⁴⁾.

Поруч з цим «національним» будуванням провадилося, напевно, тим-же державним коштом і будування приватне. Сам Теплов протягом 1760 року будував для себе два флігелі на власнім участку землі та розпочав будувати великого цеглового будинка. Розумовський продовжував будувати свої промислові підприємства і зокрема року 1761 розпочав великі роботи на р. Шовковиці біля Батурина. Тут на греблі ціле літо позмінно працювали 200 підвід з підводчиками та 200 робітників—будували греблю та цеглового сарая для водяного млина на 3 кола⁵⁾.

З 1764-го року, коли було скасовано гетьманство, всі бувші «національні» будування перейшли у власність до Розумовського і він мусів кінчати їх власним коштом. А як коштів у Розумовського було завжди мало, а пенсії в 60 тисяч та прибутку з усіх його маєтків очевидно ледве що вистачало йому з його «двором» на особисті витрати, то можна з певністю гадати, що всі розпочаті будівлі так і залишилися на довгий час недокінченими.

Крім того і всякі асигнування грошей на строєння з 1764 року майже припинилися, як це побачимо нижче. Року 1762 видано сотн. Стожкові 22.942 крб. 78 коп., року 1763-го 21.624 крб. 64 коп., року 1764-го—3.500 крб., а року 1765 тільки 190 крб. 32 коп.⁶⁾. Таким чином, з 4 липня 1759-го до 1765 р. включно на Батуринські строєння витрачено 92.813 крб. 83¹/₂ коп.⁷⁾.

Коли національні «строєння» було припинено, то й саму «Експедицію Строєній» було ліквідовано. «Щотна Комісія» протягом 1766 та 67 років перевіряє справи Експедиції, розшукує бувших її писарів та викликає на допит до Глухова і т. инш.⁸⁾.

З середини 1760-х до кінця 1770-х років Глухівські казенні будування провадяться незалежно від Батуринських, згідно розпорядження Рум'янцева під керівництвом князя Платона Степан. Мещерського, що належав до цього часу до складу «Експедиції строєній»⁹⁾.

В зв'язку з новим адміністративним поділом України та потребою будинків для нових адміністраторів, про що я згадував спочатку, в Глухові будовано великого цеглового, а потім у 1780-х роках ще й дерев'яного будинка для губернатора.

¹⁾ Спр. № 21525, року 1760.

²⁾ Спр. № 12865, року 1761.

³⁾ Спр. № 21928, року 1761.

⁴⁾ Спр. № 1199, р. 1759.

⁵⁾ Спр. № 9172, року 1761.

⁶⁾ Спр. 1199, року 1759.

⁷⁾ Там-же, Відчит сотн. Стожка.

⁸⁾ Спр. № 1199, року 1759.

⁹⁾ Рум'янцев, очевидно, скористувався як технічним апаратом, так і фахівцями, що до того довго служили Розумовському, напр. Гіршбергер будує у Вишеньках водяні млини Рум'янцеву і т. инш.

Після скасування гетьманства Розумовський на довго оселився в Петербурзі і свої українські маєтки одвідує тільки в декілька років раз. А живучи за межами України він звичайно не міг уділяти належної уваги будівництву по своїх маєтках, тим більше певно не цікавився своїми будинками, бо не мав змоги в них жити, його не відпускали на Україну.

В часи перебування К. Г. Розумовського в Петербурзі його українськими маєтками відав його старший син Олексій Кирилович, котрий теж жив не на Україні, а в Москві і очевидно теж не міг керувати ніяким будівництвом на Україні.

Одержавши року 1771 в спадщину величезні маєтки, К. Гр. Розумовський купив ще у Теплова року 1772-го його садибу в Батурині з 2-ма на ній флігелями та недобудованим 3-хповерховим будинком¹⁾. Але цей дворець Теплова ще довго стояв недобудованим і звичайно далі руйнувався. Року 1774-го К. Гр. Розумовський пише до свого сина Олексія, що хотів би поладити чи добудувати цього дворця. Але Олексій Кирилович відписав йому, що далеко доцільніше з «остатков» (?) старого будинку збудувати будинка меншого, ніж ремонтувати «столь великий и через меру пространный дом, где как крышку так и почти все стены, полы и печи доведется (!) делать новые»... і «сумма на то потребуется не малая»²⁾.

Взагалі Олексій Кирилович доводить батькові, що розпочинати великі будівельні роботи нерационально, бо ці будівництва «затруднения и расстройку сделают во всей экономии малороссийской»³⁾. Розумовський мабуть послушав синові поради, а можливо, що через відсутність відповідних коштів, цих будівель не розпочав. В березні року 1781 К. Г. Розумовський приїздив на Україну і очевидно мав намір зістатися в Батурині на більш довгий час, бо для нього «конопатять» тут старого дерев'яного будинка. Цей факт доводить також, що цеглового будинка в 70-х роках не було добудовано. Але Розумовський не оселився в Батурині, а в серпні того-ж 1781 року поїхав знов до Петербургу. Правда року 1782 він ще раз був на Україні, подорожував по Херсонщині та оглядав свої новоподаровані маєтки, але все-ж таки частину й 1780-х років він живе в Москві та Петербурзі і тільки року 1794 переїздить назавжди до Батурина, за 7 років до смерті. Але й протягом останніх років свого життя він захоплюється будівельною діяльністю. Будує дворці, церкви та інше в Почепі, Яготині та Батурині. Васильчиков вдало відзначає цю діяльність Розумовського словами «предался страсти к постройкам»⁴⁾. До цього можна хіба додати, що всі ці будівництва в більшості були нерациональні і своєю безсистемністю тільки руйнували грошевий стан «малороссийской экономии».

В Яготині року 1801-го збудував архітектор Гадегард круглу з колонадою церкву по проекту архітектора Менеласа⁵⁾. Але так само і в Батурині будують Воскресенську церкву та інші гетьманські будівлі.

Коли взяти на увагу, що «дела по хозяйству» Розумовського «шли, як каже Васильчиков, крайне плохо» та що «подростающие сыновья часто выводили К. Гр-ча из терпения своим самодурством, а главное долгами», то, цілком зрозуміло, що на расходи по постройкам и на роскошные затеи часто не хватало средств»⁶⁾. Через відсутність грошей Розумовський не зміг добудувати до своєї смерті головного Батуринського «дворця» і жив увесь час у дерев'яному великому будинкові.

Після смерті Розумовського К. Гр-ча сини тим більше не хотіли добудувати розпочатих будівель і року 1810 Долгоруков, подорожуючи по Україні,

¹⁾ «Кіев. Стар.», 1889 г., кн. XI, стр. 337.

²⁾ Васильчиков, Семейство Розумовских, т. I, с. 354, лист від 5/VI 1757 р.

³⁾ Там-же.

⁴⁾ Васильчиков, т. I, с. 461.

⁵⁾ Фон-Гун, ч. I, с. 48—49.

⁶⁾ «Кіев. Стар.», 1894 р., кн. III, стр. 426.

бачив у Батурині цього великого дерев'яного будинка порожнім, бо він «лишилися своїх всех прелестей» та бачив теж порожнього кам'яного трьохповерхового будинка з колонадою¹⁾.

Маючи навіть такі розрізнені дані про організацію та грошеві витрати на національні строєння, можна зробити деякі підсумки про ці строєння та про їх економічне і суспільне значіння.

Період найбільшого будування в Глухові був на протязі 1750—52 рр. Витрачувано на Глухівські строєння за цей період в середньому на рік 3—4 тисячі карб., але гадаємо, що ці відомости не повні. В Глухові працював за керівника роботами наїздом з Козельця архітектор Андрій Квасов і художник Чайковський та Стеценко.

Батуринські строєння провадилися головним чином з 1751 до 1763 року включно. Витрачено на них біля 230 тисяч карбованців, рахуючи в середньому 15—17 тисяч на рік²⁾.

Зокрема в числі витрат на Батуринських строєннях треба відзначити виплачені суми по контрактах Розумовського з різними фахівцями—переважно чужоземцям, напр. на цегельні керівникам Барановському³⁾ (за рік), французу Карлу Пеллі (за 2 роки по 250 крб.), Ляшкові (за 2 роки). На фабриках та заводах: суконному мастеру фон Ацкеру (за 6 років), Бабенту, Ронштейну, Стокозу; керовникові тартаком Гіршбергеру (років за 10 приблизно); архітекторам А. Квасову (з 1748 по 1758 рік), Ринальдї (з 1752 по 1757), Венеронї та Бартоліанї (з 1757 по 1760 р. по 800 крб. на двох на рік); сирному мастеру Карибалу, свічару Кудрицькому і багатьом іншим «фахівцям» що працювали у Розумовського з 1750 по 1765 рік.

Але і тут являється нез'ясованим, кого з фахівців оплачувано державним коштом, а кого коштом Розумовського. Ми маємо підстави гадати, що тільки один з вищеназваних фахівців—архітектор Квасов належав до експедиції відрядженої від уряду на Україну, а решта працювали по умовах та контрактах від Розумовського. Нарешті лишається також нез'ясованим, які з витрат по «строєнню» Розумовський приймав на свій кошт і навпаки, які його особисті маєткові потреби (будування промислових підприємств і т. инш.) обслуговано державним коштом. Більш даних за те, що до 1764 року Розумовський не розрізняв коштів української державної скарбниці від коштів власної економічної к-рії. Такі свої приватні потреби як будування суконних фабрик та водяних млинів він вважав за справу державного «національного» значення, бо основна політика російського уряду того часу полягала також і в поширенні фабричного виробництва. Будування гетьманських будинків теж справа державна і мусіла виконуватися за державний кошт, а не тільки за кошт прибутків з гетьманських маєтків, як це було зазначено в указі 1748 року про будування Глухівського гетьманського будинка.

Всі-ж будування, що їх кінчав або наново розпочинав Розумовський після скасування гетьманства, провадилися його власним коштом.

Але через довгу відсутність Розумовського на Україні ці будування провадилися іноді з великими перервами⁴⁾.

Господарче значення приватних будуваль Розумовського за останню

¹⁾ Там-же р. 1893, кн. IV, стр. 39.

²⁾ При переводі курсу тогочасного карбованця на довійський (1914 р.), треба цю суму збільшити прибіл. у 5—6 раз. П. Н.

³⁾ Розмір оплати не зазначено.

⁴⁾ 1765—67 р.р. Розумовський був у закордонній командировці, 1772—76 р.р. жив теж або в С.-ПБурзі, або в Троїцькому, або в Москві. Всього більш як 11 років він не був на Україні і приїхав на Україну на весні 1777 р. Потім знов повернувся до С.-Петербургу і повернувся в березні 1781 р. до Батурина. Року 1782 подорожує по Херсонщині—оглядає нові свої маєтки і знов повертається до Гостолиць та до Москви. 1786 р. живе в Гостолицях, 1789 р.—в Москві, 1790 р.—в Петровському, Троїцькому та в Москві і тільки року 1794 переїздить остаточно на Україну, проживши від 1748 до 1794 року, більше як 20 років по-за Україною.

чверть XVIII століття ми розглянемо при огляді його українських маєтків поруч з оцінкою його господарчої діяльності взагалі.

Попередні ж висновки ми можемо зробити такі:

Відбудування Батурина, як і інші «строєння», провадилися безпланово та безсистемно. Через цю безсистемність та безплановість і не встигли за 15 років ні «города Батурина», ні дворців, ні навіть церков збудувати, як це накреслювано в указі 1748 року.

В справі батуринських та глухівських будовань треба визначити в першу чергу два таких періоди: 1748 по 1764 і з 1764 по 1804 роки. Перший період будування є справа державна, керує нею спеціальна «Експедиція», Теплов та інші адміністративні особи. Робота провадиться коштом та засобами держави. Цей перший період можна ще поділити на періоди будування резиденції в Глухові і будування резиденції в Батурині. А другий період на такі періоди: 1764—1771 років—час відсутності Розумовського на Україні; 1772—1794 роки—продовження будовань і керування Розумовського ними та короткі наїзди на Україну,—будування приватним коштом Розумовського; роки 1794—1804 особливого захоплення будуваннями поруч з безпосереднім керуванням Розумовського українськими своїми маєтками.

Всі будування можна поділити на доцільні і недоцільні з господарчого погляду, але для Розумовського та для подібних йому сучасників будування церкви, розкішних палаців на зразок столичних, зеркальних фабрик, сирного заводу на хуторі, було більш доцільним, ніж будування чогось іншого.

Матеріяли про «національні» будування, в зв'язку з одночасним будуванням фабрик та заводів, дають змогу констатувати, що московська керуюча верства (а в тім числі й Розумовський) були глибоко переконані, що все, що є найкращого, як в галузі мистецтва, так і в галузі виробництва, можна здобути тільки з Західної Європи. Розумовський, як і Петербург та Москва, добуває для себе архітекторів з Італії, майстрів фахівців та фабрикантів з Голандії, Франції, Німеччини і навіть з Англії. Але практика Розумовського ілюструє, що й російські та українські фахівці іноді бували не гірші за чужоземців, а чужоземці не завжди бували дійсно людьми ідеальними, бо не тямали іноді того фаху, за який бралися, або мали звичайні людські хиби. Розумовський закликаючи фахівців дбає про виховання і власних фахівців—були архітектурні і суконної справи учні. Суспільне значення цих будовань ми вже відзначили в попередньому начеркові про умови робітничої праці на цих будівлях¹⁾ і крім того, на підставі зібраного нами матеріялу можемо зазначити, що для обслуговування цих «строєній», особливо в перший їх період, було мобілізовано робочі сили досить великої території, а саме робочу силу з 5 ближчих полків: у першу чергу Ніженського та Чернігівського потім в меншій мірі Стародубського, Прилуцького та Лубенського. Інші полки майже не беруть ніякої участі в цих будованнях.

Підводи постачали всі зазначені полки, а робітників тільки з перших. Підрахувати більш-менш точно кількість підвід та робочих за браком докладних матеріялів неможливо, як також нема змоги обрахувати і загальні витрати. Щоб належно оцінити значення будовань для господарства Розумовського і навпаки, залежність останніх від загального стану господарства, необхідно зробити спочатку огляд господарчої діяльності Розумовського, але й по тих спостереженнях, які ми зробили, особливо за період до 1764 року¹⁾, можна констатувати, що в організації господарства Розумовського не помічається певного керуючого організаційно-господарчого центру, а навпаки його господарчі заходи роблять враження безплановості, хаотичності та випадковості.

¹⁾ «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських строєннях», Істор.-Географічний збірн. т. I, стор. 121—134. «Фабрики Розумовського на Полем'ї». Записки Істор. Філологічн. Відділу УАН, кн. XI (1927) стор. 185—208.

ІВАН КРАВЧЕНКО.

ЯМПІЛЬСЬКИЙ МАЄТОК НАПРИКІНЦІ XVIII ТА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ¹⁾.

Завданням нашої студії ставимо простудіювати економіку та організацію панського хазяйства за часів переходу від фільварку до економії в Ямпільському маєтку на Поділлі, а разом з тим—з'ясувати які зміни в організації панського хазяйства впливали на економічні відносини між населенням цього маєтку та поміщиком.

Питань цих, як і взагалі панського фільваркового господарства в XVIII столітті, до цього часу майже не досліджувано. Нова цікава розвідка О. І. Барановича «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в.»²⁾ досліджує, правда, фільваркове господарство, але про панську економію і особливо про те, як вона повстала та які організаційні і економічні форми вона набирала, не торкається.

Пробуємо перевести такий дослід переломної доби, на підставі одного маєтку, більш менш типового для східного Поділля.

Джерела для цього дослід дали судові справи, що виникли в наслідок судового процесу про розділ Ямпільського маєтку між кредиторами колишнього власника цього маєтку—магната Прота Потоцького, та встановлення казенної адміністрації. Справа³⁾ «об администрации г. Ямполья (прил. книг контрактов и квитариумов)», архів ямпільського повітового суду 1806 р. ст. значок № 3083. Ця справа складалась з 65 справ того-ж суду і мала в собі 12180 листів. Друга справа⁴⁾ «об администрации г. Ямполья Ржепковой 1801—1805 р.» Арх. окр. гр. Судової Палати. В першій справі спочатку йде «Список с журнала подоольской казенной Палаты от 5 ноября 1838 г.» він передає нам історію всієї справи. Далі в цій справі є господарчі звіти адміністрації з самого початку передачі Ямполья в адміністрацію, цеб-то з 1796 до 1806 р. (рік розділу його між кредиторами), та інвентарі, починаючи з 1795 й кінчаючи 1806 роком. Друга справа є продовження першої й містить в собі прибутково-видаткові документи маєтку.

Так стоїть справа з джерелами для кінця XVIII і початку XIX ст. Що-до джерел пізніших, то ми маємо лише джерела за 20—30-ті роки XIX ст. За ці роки йдуть такі справи: справа⁵⁾ «о поизуитской части г. Ямполья, заключающее в себе торговые листы на отдачу с торгов оброчных статей и другие сведения необходимые к делу об отчете администрации». Арх. Ямпільського пов. суду, № 3040 з 1825 до 1839 р. на 985 листах.

Далі справа⁶⁾ № 3038 за 1827 р. того-ж суду про виморочене право казни на Ямпільський маєток.

¹⁾ За керування роботою висловлюю щирю подяку проф. П. В. Клименкові.

²⁾ Дивись цю розвідку в збірнику «Студії з історії України» т. I, 1926 р., с. 1—90.

³⁾ За описом № 53 збірка Подільського Окруж. Суду, рукоп. відділу Всенародної Бібліотеки УАН у Києві.

⁴⁾ № 56 там же.

⁵⁾ № 52 за описом 1923. Рукоп. відділу В. Б. ВУАН.

⁶⁾ Арх. Ямпольск. У. Суда № 3038 за 1827 р. Кам'янецький Окр. Архів.

Справа¹⁾ й «отчеты администрации г. Ямполья с 1825 по 1832, арх. Ямпольского пов. суда № 3036».

«К № 3040. Книга Ямпольской административной кассы на записку денежного прихода и расхода с 17 июня 1836 г. составленная».

«№ 3040. Приходо-расходные документы с 1835 по 1836 г.».

Справа²⁾ «сдачи части Ямполья в администрацию князю Четвертинскому, арх. подольск. окр. Суд. Палаты по гражд. отделению, № 3041 на 574 листах».

В цих справах є прибутково-видаткові документи з 1825 до 1839 р., є також касові книжки прибутків і видатків та інші прибуткові і видаткові статті цього маєтку.

Книжка «№ 3040. Книга Ямпольского административного фольварка на записку приходов и расходов хлеба в снопе и зерне, сена, соломы, скота, напитков, хмелю и прочих продуктов от 17 июня 1836 г. составленная».

Ці прибутково-видаткові документи, книги, господарчі звіти адміністраторів маєтку й відповідне до них листування та ухвали судових і ревізійних комісій в справі господарчій є надзвичайно цінні і важливі для вивчення поставленої проблеми. Вони подають нам досить вірну картину цього хазяйства. Воно було добре організоване й до деякої міри навіть поліпшене, не зважаючи на своє ненормальне становище. Але критичне вивчення архівного матеріалу цього маєтку дає нам можливість робити певні висновки.

Інвентарі ми вважаємо за цінні джерела через те, що складала їх не приватно-панська, а урядова адміністрація в присутності представників від місцевого населення (як це зазначають самі-ж інвентарі) «войта кагального і людей громадських», що-року, в травні місяці, і мали своїм завданням визначати господарчий стан маєтку, склад населення та повинності.

Інвентарі та всі господарчі рахунки, звіти надсилали адміністратори до ямпільського повітового суду, який їх затверджував перевіривши раніш на місці через особу комісію, чи через довірених на то осіб.

На жаль увесь цей матеріал не є повний.—тут немає відомостей про засиби на початку XIX ст., немає також відомостей за цей період про кількість душ населення й про його зміни по роках; досить мало відомостей про господарчий стан населення. Трохи повніші відомості за 20—30-ті роки XIX ст. про економічний стан маєтку.

Не зважаючи на уривковистість і неповноту джерела ці дають нам усе-таки досить матеріалу, щоб освітити поставлені завдання.

I.

ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК КРАЮ.

З кінця XVIII і до другої чверті XIX століття.

Остання чверть XVIII ст. відзначається вищим розвітом торговельного та зародженням промислового капіталізму на Поділлі. Значно підноситься експортна продукція збіжжя під впливом зросту попиту на нього з боку Франції, Англії, Туреччини та інших країн.

Після першого розділу Речі-Посполитої Прусія встановила на всі продукти, що йшли до неї, високі мита.

Головний тодішній міжнародний ринок збуту польської пшениці, Гданськ, пруська тарифна політика робить недоступним для польського панського хазяйства. Подільський поміщик шукає вигідніших для себе ринків збуту і звертає свою увагу на Чорноморсько-Азовські порти. Умови цьому сприяють.

¹⁾ № 55 *ibid.*

²⁾ № 3 за описом 1923 р. Рук. відділу В. Бібл. У. А. Н.

Десятиріччя 80-тих років і майже до останнього розділу Речі-Посполитої дає нам живий образ господарчого розвитку. Приєднавши степову Україну, Росія надала польським купцям право пільгової торгівлі збіжжям на південь до Херсону ¹⁾.

До того ж треба додати, що період з 1784 до 1787 р. був для Польщі, в тому числі й для Правобережної України, спокійний зовні. Сучасники констатують, що на розвіт торгівлі цього часу вплинуло головним чином заселення південних степів та збагачення панства; край заспокоївся та відпочивав від попередніх заколотів ²⁾.

З часу, коли відкрито Херсонський порт, це торгове поживлення починається і в досліджуваному районі.

З того часу тут утворюється ґрунт для ширшого розвитку поміщицького господарства. «Доки Чорне море в своєму виході було закрите, Україна була пустелею — *rustynię oznaczala*. Щорічно гайдамаки робили перешкоди. За Херсон не було й чути, а тому торгівля продуктами не мала нахилу до сходу; корець жита продавали по 1 злот., а інше збіжжя в такій самій пропорції, або переробляли на горілку. Тепер, коли ця країна разом з Поділлям попадає в кращі умови, збіжжя тримається в кращій ціні ³⁾.

Дідич починає широко провадити вивозну хлібну торгівлю і пристосовувати фільваркове господарство до широкого зовнішнього ринку.

Для характеристики такого становища наведемо таблицю цін з 1782 до 1787 року в досліджуваному районі ⁴⁾.

	1782 р.		1783 р.		1784 р.		1786 р.		1787р.	
	К о р е ц ь									
	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.
Пшениця .	—	—	5	—	6	—	10	—	11	15
Жито . . .	1	10	2	—	3	—	6	12	8	25
Ячмінй . .	—	—	—	—	—	—	3	15	5	13
О в е с . .	—	—	—	—	—	—	2	12	6	27

З наведеної таблиці видно, що пшениця з 1782 р. до 1787 року підскочила більше, ніж у двічі, з 5 до 11 зл., жито з 1 зл. до 8 зл. Цей зріст цін був чималий і для інших родів збіжжя.

Чорноморська торгівля набирає особливої ваги для панського господарства. В Херсоні засновуються великі торговельні компанії. Вже року 1784 в Херсоні нараховувалось три великі купецькі компанії польського товариства, французька Антуан і К-о, австрійська Фабр і К-о і турецька Фредінг ⁵⁾.

Для місцевого фільваркового господарства особливий інтерес має херсонська компанія польського товариства. Вона повстає року 1782. До складу її входив брат короля польського Михайло Понятовський та декілька десятків пайовиків ⁶⁾. Одним із видатних учасників цієї компанії був магнат Прот Потоцький ⁷⁾ власник великих маєтків в воєводствах Брацлавському і Київ-

¹⁾ Dziennik Handlowy, 1786 г., s. 283.; Волинский, Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края. Одесса, 1854 г., стр. 58—59.

²⁾ Dz. Handlowy 1786 р., str. 431—432. Автор тут, очевидно, мав на увазі гайдамацькі рухи.

³⁾ Ibid 1787 г., str. 89.

⁴⁾ Таблиця складена на підставі цін, поданих в Dz. Handlow. за відповідні роки.
⁵⁾ Скальковський, Хронологич. обзор. Ист. Новороссийского края, т. I, с. 163., T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta t. II (1764—1794), str. 119.

⁶⁾ Dz. Handlowy 1746 р., str. 378—79.

⁷⁾ Про Прота Потоцького дивись T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794) t. II, str. 155—56; Pamiętniki Ochockiego, II, 142—46. D- Antoni Opowiadania, 4, 258—68.

ському й найбільший підприємець. Значення Прота Потоцького в діяльності цієї компанії дуже велике: він був фундатором і фінансовим керівником її.

Спочатку організації компанії він вніс готівкою 6 мільйонів злот. польських, склавши таким чином основний фонд компанії, і став на чолі її, як директор.

Року 1784 сойм затвердив цю компанію під назвою «Polskiej Hanblowej Wschodniej Kompanii»¹⁾. З цього часу вона починає розвивати широкі торговельні операції, вся збіжжева торгівля Поділля і майже всенького Правобережжя була в її руках,—дрібний купець і небагатий землевласник залежав від неї. Торгівля йшла Дніпром на південь до Херсону й Дністром до Акерману. Спираючись на великий торговельний апарат, ця компанія монополізувала всю торгівлю збіжжям на Правобережній Україні, що призвело до боротьби між подільськими дідичами на соймі в Гродні. «Нащо нам—заявляли виборні від подільських поміщиків—посередництво херсонської компанії, коли ми можемо самостійно відкрити торговий дім, який перш за все дбатиме про інтереси подільських землевласників»²⁾. Подільське воеводство було в найгіршому стані що-до торгівлі з Херсоном з причини віддаленості і відсутності добрих комунікаційних шляхів. Але заснувати другої компанії їм не вдалося, і вся торгівля, як раніш, залишилась у руках тієї компанії.

Цей жвавий торговельний рух захоплює всіх. Року 1784 писали: «Від Винниці й до Богополя тепер розмовляють про торгівлю й промисловість»³⁾, ніби передбачаючи щасливу революцію в українському сільському господарстві. Торгова гарячка охоплює поміщиків, всі поспішають виручений прибуток від продажу збіжжя вложити в товариство Прота Потоцького—Херсонську компанію. «Поміщики Правобережної України зсипали свої врожаї в Херсонські магазини, а капітали, одержані від продажу, вносили до банку Прота Потоцького. Постачальники отримували в Махновці належні їм гроші в строк завчасу призначений. Заїзд Шульца (в Махновці) ледве міг вмістити заїзжих гостей, через те, що староста (П. Потоцького звали старостою Гузовським) попереджував в карти не гуляти в його столиці, поміщики поверталися додому не спорожнивши кешені, задовольнившись видом золота»⁴⁾. З відозв про стан тодішньої експортної торгівлі видно, яка гарячка охоплює південь, коли наслідком її повстає порт, і коли сотні тисяч пудів збіжжя потягнулися до нього. «Продукти»⁵⁾ починають сюди припливати через Прип'ять, Дніпро і Дністр, але хоча-б 20 разів стільки прибуло, могли-б дідичі не боятися найменшої втрати в ціні, через те, що вивіз відділя такий великий, що майже не можна задовольнити потреби чужих держав»⁶⁾.

Подільські поміщики продають у дорогому році свою пшеницю по 5 злот., в Херсоні навіть в часи найурожайніші вони певні продати її в два рази дорожче і також одержати зиск на інших продуктах без великих вкладених витрат⁷⁾.

В зв'язку з таким похваленням перед панським хазяйством повстає питання про комунікаційні шляхи.

Сухопутні шляхи до Чорноморсько-Азовських портів були в кепському стані. Північна і Східня Брацлавщина прокладали шлях через степ; зерно доставляли до російського кордону, де його чекали вже «чумацькі мажі». Ціни були постійні, довізники транспорту до Херсону отримували по 3 злот. з шefeldя⁸⁾. Використовували й подорожчизну.

¹⁾ Dz. Handlowy, 1786, 378—79.

²⁾ Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 285.

³⁾ Pamiętnik Polt. 1784 r. str., 736.

⁴⁾ Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 265.

⁵⁾ Dz. Handlowy 1786 r., str. 282.

⁶⁾ ibid, 1786 r., tsr. 283.

⁷⁾ Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 1, 282.

Південно-західня частина Брацлавщини не могла користуватися цим шляхом занадто далеким. Почали думати про поліпшення Дністрового фарватеру. На Дністер звертають увагу подільські поміщики. Вони шукають засобів поліпшити судоплавство по ньому. Подільський дідич Валеріян Дзедушицький робить спробу найти новий шлях, що веде однаково до контори Прота Потоцького в Херсоні, як і до Царгороду, а тим шляхом власне була навігація по р. Дністрі. Сам В. Дзедушицький так з'ясовує побудки цієї торгівлі: «Торгівля ця і повернення вільного сплаву по Дністрі зацікавлює цілу Польщу, а особливо воеводства Подільське і частину Брацлавського, що лежать над тим же Дністром, тому, що ці воеводства не можуть мати комунікації з Херсоном і портами Криму сухим шляхом через те, що кошти транспортні¹⁾ перевищували продажну ціну на збіжжя.

З метою дослідження сплаву Дністрового В. Дзедушицький р. 1785 робить подорож через Ямпіль на 5 галерах наладованих збіжжям, 2450 корців гарної пшениці, з них 4 галери належали Пр. Потоцькому, а одна—пом. Віляновському. Збіжжя це було продано в Акермані на кораблі турецькі²⁾. Зацікавлена була в навігації по Дністрі і Франція, що була в ті роки споживачем подільської та брацлавської пшениці. Щоб встановити кращі торговельні зносини за дорученням міністра хліборобства Франції, три французьких офіцери під командою подільського поміщика Француза Денасау-Зіген робили точні виміри Дністра і склали карту; робили також спробу придатності судоплавства на цій річці, аж до Чорного моря³⁾.

Дністровський шлях звертає на себе увагу і Прота Потоцького. Він проектує також випробувати новий водний шлях на Дністрі; для цього Прот Потоцький придбав Ямпіль і заходився тут біля порогів будувати головну пристань для всієї південно-західньої частини Подільського воеводства⁴⁾ і для Брацлавщини. З цього часу Ямпіль стає складочним місцем для товарів, що йшли з Чорного моря. Звідси сплавляли збіжжя до Бендер і Акерману, де чекали кораблі херсонської компанії⁵⁾.

Камеральний опис Поділля⁶⁾ зазначає, що Пр. Потоцький придбав у В. Дзедушицького два великі судна і декільки малих в 1789 р. «на сих судах сплавляван был от Ямпольа к Бендерам провіант, из них на большія суда положено было до 6.000 пудов, на малыя же суда бралось не более 500 пудов и оныя обращались в лето безпрепятственнно три раза, в четвертый же раз на пути при местечке Гашкове обмерзли».

Широкий розмах збіжжевої торгівлі примушує Прота Потоцького купляти величезні мастки, будувати там нові підприємства, відкривати фабрики й заводи⁷⁾. Купивши Ямпіль, він збудував там сукновальню, броварню, та посадив виноградний садок. В Махновці відкрив суконну «фабрику», а в степах біля Махновки поселив колоністів Голандців і завів фабрику сирів.

Одночасно він позакладав і інші підприємства «фабрики» капелюхів, укривал, панчо. Для збуту своїх виробів в містах мав свої торгові склепи. Але в основі фірми була хлібна торгівля.

Для нас тепер цілком ясно, що відзначений зріст вивозу відбився в значній мірі на рільництві і сільському господарстві. Цифри це стверджують. За Корзоном на долю Поділля і інших губернь України в 1785 р. вивозу з Херсону припадало на 3.000.000 злот. польських, рахуючи по 5 злот. за четвер-

¹⁾ Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 1, 289.

²⁾ Вольский, Очерк истории хлеб. торг. Нов. края, с. 48, 49; Dr. Antoni Opowiadania 4, 1, с. 289.

³⁾ Dz. Handlowy, 1786, с. 374—375.

⁴⁾ Dr. Antoni, Opowiad. IV, 1, с. 260.

⁵⁾ Encyklopedja Powszechna, Warsz. t. 20 с. 918.

⁶⁾ Дело Под. губ. нам. правління, 1800 г. № 712 л. 8.

⁷⁾ T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794) с. 261.

ток буде 600.000 четверток збіжжя¹⁾. Скільки припадало на долю компанії Прота Потоцького, у нас точних даних немає. Говорили, що цих років оборот компанії становив більш як на пів мільйона злотих щорічно²⁾, отже 6 частина всього вивозу.

Крім торгівлі з Західною Європою через Херсон, провадили ще торгівлю сухопутно з Молдавією, Галичиною, Угорщиною, Німеччиною і Прусією.

До Волощини вивозили пшеницю, ячмінь і інше збіжжя, а звідтіля сюди приставляли сіль, бакалію, пахуче коріння, волоські та турецькі вина і мануфактурні товари.

У Галичину, Угорщину, Німеччину і Прусію гнали звідтіля рогату худобу і свині, вивозили пшеницю, ячмінь, мед, віск, анис і поташ, а ввозили з Угорщини вино, з Галичини—сіль і різні закордонні товари³⁾.

Конкретно в цифрах вивіз з митниць цекінівської, могилівської і рашківської рр. 1784, 1785 і 1786⁴⁾ на Волощину становив:

Пшениці корців—3497; жита—1427^{1/2}; ячменю—265^{1/2}; проса—738; вівса—19; насіння конопляного—2119; льону—30480; борошна пшеничного—8098; борошна житнього—42; масла—6007 фалек; олії—91 бочка; меду—2172 боч.

Найбільше вивозили льону і пшениці та борошна пшеничного. На жаль виділити долю участі Ямполя в цьому вивозі ми не маємо можливості. Знаємо, що центром, де скуповувала торгова контора Прота Потоцького експортні продукти, як у дідаців, так і у селян, було м. Ямпіль⁵⁾.

Що-року вивіз цей збільшувався. Потоцький почав відправляти збіжжя з Херсону на власних кораблях. Так стояла справа з вивізною торгівлею аж до 1788 року. В 1788—1791 роках, у зв'язку з російсько-турецькою війною, торгові зносини були заборонені і вивіз зменшився, що тяжко відбилися на компанії. В цей час компанія починає розвивати внутрішню торгівлю, бере військові поставки для російської армії. Так року 1789 Прот Потоцький зобов'язався приставити до молдавського кордону 2.000.000 пудів сухарів, що в переводі на жито буде 500.000 корців на суму більше, як на 10 мільйонів польськ. злотих, а за ним склали контракти великі поміщики „na kilka i kilkanaście tysięcy kamieni“⁶⁾.

Чималі підряди робили й інші поміщики. Провіант для армії йшов головне з Брацлавщини і Подільського воеводства. Продавці приставляли продане збіжжя до Ямполя на склади Прота Потоцького, звідкіль воно водним шляхом мандрувало до Бендер, де його знову переладувували на вози⁷⁾.

Але хижацька експлоатація землі та селянина з його реманентом задля експорту при низькій техніці призвела скоро до виснаження землі. Досить було одного, двох неврожайних років, щоб підірвати увесь добробут експортера-підприємця.

Наступив 1788 голодний рік. Не вистачає збіжжя для місцевих потреб, при одночасному попиті як для армії, так і для вивозу.

Панський філварок не може вже задовольнити потреби так місцеві, як і ринкові.

1788 рік Брацлавщина переживає голод. Помічається вихід населення на Лівобережжя. «Прикордонне населення,—пише тульчинський кореспондент,—

¹⁾ T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta II, 120.

²⁾ Ibid.

³⁾ Дело Подольск. губ. Правления по эконом. Отд. № 712 за 1800 р. Топографическое и камеральное описание Подольской губернии, с. 12.

⁴⁾ Dz. Handlowy, 1787 v, с. 495—496.

⁵⁾ Костомаров, Последние годы Речи Посполитой с. 132, 133.

⁶⁾ Dz. Handlowy 1789 с. XI, XII, 557—558.

⁷⁾ Dz. Antoni I. Opowiadania 4, 1, 301.

покидає місця і втікає на Лівобережжя жебрувати»¹⁾. «Народ злиднений і голодний вже на дорогах силою відбирає від візників хліб; хліб, що стоїть в скиртах, вимолочує ночами, а далі й на садиби будуть нападати»,—з жахом відзначає той самий кореспондент. Всі безупинно кричать: хліба нема, дайте хліба,—писав Подільський поміщик²⁾.

А тим часом компанія Прота Потоцького продовжує розвивати і розширювати свої обороти; вона скуповує хліб і в Поліссі³⁾ і на півдні⁴⁾, що впень підірвало як поміщицьке, а за ним разом і селянське господарство. Характеризуючи вивіз збіжжя Поділля в умовах голоду тульчинський кореспондент відмічає, що причиною голоду немало була жвава торгівля Херсону, «що в нас, правда, за гроші,—забрала рештки хліба й тим викликала дорожнечу. Не знаю тепер, як зуміють за ті-ж самі гроші хліба купити, коли його майже в цілій Україні немає. А коли де-небудь побачити й можна, то не хліб, а мішанина. Недовіз тут значний, панує і походить поперше—з фуражів, подруге—з неврожаїв, а потрете—від поганого управління наших дідичів. Раніше Україна не лякалася голоду, маючи досить старого хліба, але сьогодні ніде не найдеш у запасі ні старого ні нового»⁵⁾. Отже не дивно що швидко вийшли запаси врожайних років. Надмірна торгівля збіжжям за рахунок внутрішніх потреб зовсім підірвала сільське господарство і не тільки поміщицьке, ба й селянське, бо селянин в голодні роки мусів продати робочу худобу, щоб роздобути збіжжя, а цим підривалась технічна база фільварку. Хоч попит і був увесь час, хоч ціни й були високі, але-ж фільварок при такому стані не міг задовольнити вимоги ринку.

Фільваркове господарство переживає господарчу кризу. Сильний удар місцевому господарству нанесло ще банкрутство польської торговельної компанії Прота Потоцького. Року 1793 одночасно збанкрутували всі польські банкіри, як то: Кобрит, Шульц, Матвій, Минкевич, Блянки і Тепер. Загальна сума заборгованості компанії становила 32338420 злот., з яких половина припадала на Тепера, а значна частина другої половини припадала на Прота Потоцького⁶⁾. Це, власне кажучи, були капітали польського шляхетства. З занепадом банкірських контор прийшла в занепад і херсонська компанія, а за нею занепадала і херсонська торгівля. Це діялось як раз за II розділу Польщі, що теж негативно вплинуло на розвиток торгівлі. 1793 року поміщики продавали свої маєтки за безцінок. Банкрутство Пр. Потоцького та інших банкірів тимчасово припинило рух грошового обігу, і в краю настала недостача капіталів. Ціни в цей період катастрофічно падають: р. 1794 корець жита в Ямполі коштував 5 зл., пшениці—8 злот. Становище не змінилося і за наступних років. Хоч з 1797 р. ціни знову трохи підносяться, але 80 роки промайнули безповоротно: в Ямполі ціни ось такі:

	1797	1798	1799
	К о р е ц ь		
пшениця	12 зл.	11 зл.	12 зл.
жито	6 „	6 „	7 „
ячмінь	7 „	6 „	7 „

Ціни не піднімаються і не знижуються, що свідчить про застій в хлібній торгівлі. В ці роки немає ні великих торговельних компаній, ні підприємців, щоб в широкому обсязі провадили торгівлю, як це було раніш. Можна з певні-

1) Dz. Handlowy, 1788, III, 178.

2) Ibid.

3) Dz. Handlowy 1790, с. 192.

4) Записки Феодосія Бродовича.

5) Dz. Handlowy 1787, IX, с. 659.

6) T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski t. II, с. 271.

стю сказати, що сільське господарство Брацлавщини в останнє десятиріччя XVIII ст. занепадало.

На початку XIX ст. з 1801 і по 1806 р. знову ми маємо піднесення експортної продукції. На Поділлі повстає нове торговельне товариство, під фірмою польської компанії імени Држевецького, Ліпінського і К°, що починає вести торгівлю з Ліворно. Компанія ця підносила що раз вище в кредиті і посувала далеко свою торгівлю за кордон¹⁾. 1804 року два добре наладованих кораблі подільської пшениці посувалися цією компанією до Ліворно²⁾.

Подільські поміщики, як зазначає Скальковський, починають приймати участь в цій торгівлі³⁾. Зв'язок з закордонним ринком поширився. Ціни на сільсько-господарські продукти піднялися і зернове господарство знову дає значні вигоди. Ствердженням цього можуть бути такі цифрові дані цін на збіжжя. Та в 1802 році в ямпільському маєтку корець пшениці коштував пересічно 1 карб. 20 к. сер.; то в дальші роки пересічна ціна його рівнялась в 1803 році—1 карб. 50 к., в 1804 р.—1 карб. 51 коп., в 1805 році—4 карб., в 1806 р.—4 карб. 50 к. і корець жита в 1802 р.—75 к., то в 1803 р.—95 коп., 1804 р.—1 карб. 15 к., в 1805—3 карб. 30 коп., а в 1806—3 карб. 60 к. Ціни, якч бачимо, надзвичайно ростуть. В Ямполі був значний торговельний підйом, який виявлявся і в інших частинах Поділля. Поділля в цей період виносить активний торговельний баланс. «Все оные товары (хліб і худоба) отпускаются и в замен привозятся до несколько миллионов рублей. Но прибуток продуктов, по причине плодородия в Подольской губернии, далеко превосходит сумму получаемых из-за границы товаров. За всеми расходами на внутреннее продовольствие народа, на винокурение и за вывозом знатного количества за границу остается ежегодно у помещиков изобильно хлеба»⁴⁾.

Період з 1806 по 1810 р. був найтяжчий для панського хазяйства. Континентальна блокада зовсім припинила збіжжєву торгівлю. Поміщики всю свою увагу звертають на підряди для російської армії, що була розташована в Подільській губ. під час завоювання Молдавії. В цей час подільські поміщики доставили в магазини розташовані на Поділлі на кордоні Молдавського князівства в 1808 р. борошна 106023 четв., круп 12220 четв., вівса 65000 четв.; 1809 р.—213000 четв., круп 20000 четв., вівса і ячменя 160000 четв. Серед постачальників велику поставку бере на себе і орендар Ямполь Матвій Добржанський, який за 1808 р. одержав від казни за провіант і фураж 9101 карб. 61 к. сребр.⁵⁾. Для того часу сума ця досить значна.

Після Наполеоновських воєн експортна продукція значно піднімається. В 1813 р. військова небезпека пройшла. Із Правобережної України одержані були сприятливі відомості про підвоз пшениці. Знову було дано дозвіл наладовувати пароплави в Одесі, що приходили за збіжжям⁶⁾.

Дністровський шлях знову оживає. В ці роки, не зважаючи на поліпшення умов сільського господарства в Західній Європі та встановлення охоронного мита на привозне збіжжя, експорт збіжжя України з кожним роком росте. Особливої ваги він набирає в роки неурожайні в Західній Європі 1817—1818 р. Панське хазяйство всі свої сили направляє на продукування пшениці, на збільшення засівної площі. «Хлебопашество в Подольской губ.,— підмітив Рудницький в Стат. и топогр. опис. Подольской губ. за 1819 г.,— весьма выгодно, из коего не только знатное число разного хлеба вывозится

¹⁾ Dr. Antoni I., Opowiadania, IV, I, 274.

²⁾ Ibid.

³⁾ Скальковский, История хлебной торг. в Новорос. крае, с. 317.

⁴⁾ Діло подільськ. губ. Правл. за 1800 р. № 712. л. 12.

⁵⁾ Книга под. каз. Палаты на записку контрактов заключ. в 1808, 1809, 1810, 1811 р. на поставку и перевозку продовольствия Молдавской армии. Фонд подільської каз. Палати без №. Кам'янецький Округ. Архів.

⁶⁾ Вольский, Очерк истории хлебной торг. в Нов. Кр., с. 79.

за границю, вариться много пива и высиживается довольно горячего вина, излишество коего равномерно отвозится за границу, но еще помещики на случай недорода по гумнах и в скирдах оставляют для себя большое количество».

В 20—30-тих роках засіви в Ямпільському повіті збільшилися майже вдвічі. В 1812 р.¹⁾ засіяно було пшениці 11701 четвєток, в 1820 р. було 12701 четв., а в 1832 р. дійшло до 23445 четвєток; жито було засіяно в 1812 р. 17114 четв., в 1820 р. 18114 четв.²⁾.

Таке збільшення засівів і то головне пшениці за рахунок скорочення засіву жита наткнулося на перешкоди на зовнішнім ринкові. Ціни на закордонному ринкові катастрофічно пали. Англія встановлює високі мита. «Після 1816 і 1817 років пам'ятних ростом цін на зерно стався торговий переворот, що був тяжким, як для спекулянтів дуже сміливих, так і для продуцентів дуже довірливих»³⁾.

Дійсно ціни катастрофічно падають. Ось таблиця цін по м. Ямпольо, що стверджує наше положення.

Четвєток.

	1811 р.		1817 р.		1819 р.		1820 р.		1828 р.		1834 р.		1835 р.	
	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.
Пшениця	12	12	13	—	—	—	—	—	11	—	17	—	7	—
Жито	10	30	—	—	7	—	6	75	5	75	15	—	4	25
Ячмень	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	17	5	56
Гречка	—	—	13	50	—	—	—	—	11	50	—	—	—	—
Овес	8	—	7	—	—	—	3	59	4	50	—	—	—	—

Ціни, як бачимо з таблиці, до 1817 р. йшли вгору, а весь період 20—30-тих років, за виключенням 1834 року (недороду) вони знижуються. На зниження цін в цьому районі впливали і комунікаційні шляхи, які ще в ті часи були в поганому стані. Питання, про погані торговельні шляхи на Поділлі, гостро вставало перед підприємцями. В цьому відношенні, ще в 1823 р. на дворянському зібранні виникає думка про утворення компанії для прокладання каналу на р. Дністрі⁴⁾. Річка Дністер і в ці часи не займає ще значення в торговому відношенні.

Подано було проекта, але до робіт не приступлено. Питанням про пароплавання на Дністрі були зацікавлені і пани галицькі. Австрійський уряд робив також спроби заснувати судоплавання по верхній частині Дністра. До жванецької пристани приходили вже човни, наповнені галицькою сіллю. Судоплаванням цієї річки зацікавилась і Англія, головний споживач подільської пшениці. Одне з лондонських товариств навіть проектувало очистити рух цієї річки до с. Косниць Ямпільського повіту⁵⁾. З цих проектів в ті часи нічого не вийшло і судоплавання по Дністру настає лише в 40—50-тих роках. Поміщикам доводилось звертатися до сухопутної приставки.

Транспортування збіжжя на волах дорого коштувало і могло окупитися лише при високих цінах на збіжжя. З Ямпольа до Одеси рахується 400 верстов, куди за приставку збіжжя в 1828 р.⁶⁾ за одну чверть платили 5 карб. 25 к., в 1835 р. 5 карб., в 1836 р. 4 карб., тоді як ціна⁷⁾ на пшеницю в Одесі

¹⁾ Дело Под. губ. Черт. № 253 за 1819 г. л. 9.

²⁾ Марчинский Statysfyka gub. Podolskiej t. III tab. III.

³⁾ Журнал Мин. Гос. Имущ. 1847, 23, IV, 13.

⁴⁾ Материалы для народного продовольствия т. III. Журн. Мин. Гос. Им. 1843, VIII, сс. 61, 62.

⁵⁾ Журнал Министер. Внутр. Дел, 1836, XXII, X, 181.

Діло под. казен. Палати по описі № 428 за 1828 р., що перехов. в Центр. Істор. Архіві старих актів.

⁷⁾ Ж. М. В. Д. 1854, IV, 46, 47.

стояла на чверток з 1814 по 1818 р. 8 карб. 63 к. сер.; з 1819 по 1824 р. 6 карб. 7 коп.; з 1825 по 1829 р. 3 карб. 80 коп.; з 1830 по 1832 р. 4 карб. 83 коп.

Доставка забирала риночну вартість збіжжя. Вираховано, що нормальна продажна ціна на внутрішніх ринках одеського району збіжжевої торгівлі без приставки в Одесу в 20—30-тих роках повинна була виносити 5 карб. сер. за чверток «ниже сего всегда для земледельца потеря»¹⁾. Дорожнеча транспорту рішуче обезцінювала збіжжя. За таких умов панське господарство в ямпільському районі, що розраховувало своє виробництво на широкий ринок, замикається в тісних рамках місцевого збуту, обслуговування внутрішнього ринку міста і збуту на гуральні, броварні і інші промислові заклади; «вывоз пшеницы столь незначителен—каже Марчинский—что некоторые помещики употребляют ее на винокурение»²⁾. Як це відбивалося в окремих місцях, показує кількість проданого збіжжя купцям євреям ямпільського маєтку по роках.

	1827		1829		1830		1831		1834		1835		1836		1837	
	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.	КОР.	Г.
Пшениці	100	—	100	—	100	—	—	—	—	—	367	—	307	—	224	—
Жита	—	—	—	—	—	—	300	—	228	—	—	—	372	—	402	—
Ячменю	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	209	—
Гречки	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	76	10

Кількість проданого дуже незначна на протязі всіх 10 років. Економічний розвиток цього маєтку дасть нам глибше розуміння переломової доби в історії панського господарства на Поділлі, що припадає на кінець XVIII і перше десятиріччя XIX століття.

II.

МАЄТКОВЕ (ПАНСЬКЕ) ГОСПОДАРСТВО.

Нарис історії Ямполья.

Ямпіль лежить на лівому березі Дністра на рівній місцевості, з півночі і сходу закритий високими горами. Тут знаходиться один з найкращих бродів через Дністер. Ямпіль з давніх давен мав важливе торговельне значення і часто підпадав спустошенню від Татар, що йшли в Подолію Волоським шляхом³⁾.

Відомостів про час і обставини, при яких збудовано Ямпіль, як і попередню історію його ми не маємо. Він існував вже в XVI ст. і рахувався досить значним торговельним пунктом. В кінці XVI і початку XVII ст. належав магнатам Замойським⁴⁾, які збудували тут замок.

В 1593 році під Ямполем іде бій під приводом козацького гетьмана Косинського і один з його полковників Іван Лобода потерпів тут поразку.

За часів Хмельниччини Ямпіль разом зі всім Придністровським краєм зробився ареною козацьких воєн, а по Зборовській умові був прирахований до Гетьманщини і призначений прикордонним місцем між Гетьманщиною і Молдавією⁵⁾.

¹⁾ Журнал Мин. В. Д. 1854, IV, 47.

²⁾ Марчинский, Свед. о Подол. губ., Журнал Мин. Внутр. Дел, 1836 ч. XXII, X, 181.

³⁾ Онацкий, Подолія, Киев 1913 г. с. 47.

⁴⁾ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 1882 с. 394.

⁵⁾ Бантиш-Каменский, История Малой России, I, с. 234. Соловьев, История России, т. X. с. 256, 433.

1649 року Ямпіль був в лічбі міст, де дозволено було по Зборовській умові вписуватися в козаки, як з шляхетських маєтків, так і з королівських маєтків по правий бік Дніпра, починаючи з м. Димера, Винниці, Брацлава, а від Брацлава до Ямполья по Дністру¹⁾. Але незабаром Польща порушує цю умову і починає знову неприязні дії.

На весні 1651 р. на Ямпіль напав брацлавський воєвода С. Ланцкоронський, де його тоді не чекали і готовилися до ярмарку. Зі всіх кінців Поділля і Молдавії з'їхалися купці в Ямпіль на ярмарок; тут були Валахи, Угорці, Греки і інші. На світанку, коли більша частина людності ще спала, Поляки напали на місто, страшенно погромили, пограбували його, забрали всі товари і коли вже нічого було брати, то підпалили місто з різних боків і почали нищити людність. За відомостями сучасників Поляки не залишили тут ні одної живої душі²⁾.

Після погрому Лянцкоронського Ямпіль занепав, запустів і став незначним селом. Відомості про його зникають до другої половини XVIII ст. Ямпіль р. 1775 належав Орловським і нараховував ледве 118 будинків³⁾.

В 80-тих роках XVIII ст. містечко Ямпіль купив великий магнат фінансист Прот Потоцький, який розвив тут господарчу свою діяльність. Він устаткував тут склади, карантин, митну комору, побудував тут кам'яні будинки, завів виноградник, утворив тут центральний осередок великого ключа. Після збанкрутування Прота Потоцького 1796 року Ямпіль переходить у власність казни і кредиторів Прота Потоцького, що вкладали капітали в його підприємство.

В адміністративному відношенні Ямпіль з приєднанням Поділля до Росії становиться з 1796 року повітовим містом і входить до складу Брацлавського намісництва⁴⁾, а р. 1797 входить до складу Подільської губернії⁵⁾. 1798 року повітовий центр Ямполья переноситься в Цекинку⁶⁾, володільське містечко, а Ямпіль знову залишається містечком.

Після того, як це містечко було затоплено Дністром 1804 р. повітові установи були знову перенесені в Ямпіль⁷⁾ і з того часу Ямпіль залишився повітовим містом.

Кредитори і організація управління.

1793 року для ліквідації боргів Прота Потоцького та його компанії було утворено в Махновці комісію, завданням якої було підрахувати всі борги Потоцького, зробити опис і оцінку його маєткам, та розмістити ці борги. З моменту заснування махновецької комісії всі маєтки П. Потоцького перейшли до комісії. На протязі 1793—1795 року іде з'ясування заборгованості; на цей час махновецька комісія по всіх маєтках призначає своїх адміністраторів; збирає прибутки; розпродує за безцінок майно та прилучає виручені суми до генеральної маси боргу. Передачу Ямполья кредиторам махновецька комісія відтягає і лише 1795 року Ямпіль оголошується власністю казни і кредиторів. Того-ж самого року адміністратор маєтку Концевич склав інвентар, зробив опис і оцінку маєтку, що його і затвердила махновецька комісія. Цей

¹⁾ Грушевський, Хмельниччина в розцвіті, 1648—1650, Історії України—т. VIII, ч. III, Київ—Відень 1922 с. 215.

²⁾ Костомаров, Богдан Хмельницький II гл. 3. Сборник летописей, изданных Ком. для разбора древ. акт. Киев 1888, с. 11.

³⁾ Bałiński, Staroż. Polska t. II, 1348, 1349.

⁴⁾ Полное Собр. Зак. 1796 г. № 17702 і 1811.

⁵⁾ Батюшков, Подолия, примеч. с. 17.

⁶⁾ П. С. З. 1798 т. XXV № 18349.

⁷⁾ П. С. З. 1804 № 21404.

опис дає нам певне уявлення про тодішній стан маєтку. На високій скелі, над Дністром стоїть «резиденция-замок называемый с двумя официнами, ледовнею и другими постройками, с огородом немецким оцененный в 14.000 злот.».

З будівель, що належали до замка, тут знаходиться «резиденція писарська» оцінена в 700 злот.; «резиденція ревізорська» оцінена в 500 злот.; крім того належить маєтку «хоромные строения и гостинные дома» оцінені в 70197 злот. та «австерія й карантин» 10740 злот.; був тут «хлебный магазин», оцінений в 14429 злот. В гостинному ряду міста було сім мурованих лавок з оцінкою 32725 злот., дворки муровані та інші будівлі. До маєтку належало землі всієї рілничої, сінокосної і садибної 195 влок, із них 73 влоки були в користуванні селян, а решта здавалась в оренду і експлуатувалась самим адміністратором. Крім господарчих будівель та землі, маєтку ще належав виноградний садок, що його оцінено було в 36000 злот. та броварня. А взагалі ямпільський маєток зо всім майном, землями, будинками оцінено на суму 801315 злот. По тому ж інвентарю вираховано було річного прибутку тільки 28017 злот. 26 грош., який прибуток міг задовольнити лише 5% від капітала 560,356 злот. 20 грош. Решта суми—240959 злот. 3½ грош. вирахована комісією за ріжні економічні будівлі та за різне економічне майно. Вся оціночна сума розміщена між казною і приватними кредиторами. На долю казни припадала половина цього боргу, що складав поїезуйтські капітали, які раніш належали краківській академії, а друга половина приватним кредиторам. Ось список кредиторам, що розміщені на Ямполі ¹⁾:

Російськ. казни був. борг Краківської Академії	400.000 злот.	
Графу Станіславу Мнішку	105.179	13 гр.
Ловчому коронному Онуфрію Орловському	25.908	25 "
Вдові Фелікса Ржепко	62.214	18 "
Стольнику винницькому Миколі Ярошинському	51.820	5 "
Шляхтичу Войцеху Ясінському	42.871	— "
Франціскові Стрельківському	18.236	6 "
Шляхтичу Станіславу Витковському	16.943	— "
Гнату Чарномському	16.759	— "
Антону Пиньковському	48.601	— "
Графу Івану Биковському	12.783	9 "
Приватних боргів:	401.316 злот.	16 гр.
А разом:	801.316	16 "

Розміщено було самі тільки капітали—махновецька комісія розміщаючи борги Потоцького, як казенні, так і приватні на маєтку в Ямполі ухвалила, що «проценты с 1793 по 1796 г. подвергаются потере по недостаточности имения должникам».

Претенсії, що їх було пред'явлено на Ямпіль, не всіх кредиторів задовольняли. Капіталу, що не вміщався вже на Ямполі було ще 112,676 злот. і згідно з складеною між всіма кредиторами Потоцького добровільною умовою, яка взаємно трома урядами російським, польським і австрійським затверджена, зобов'язані, ті, хто був уключований на Ямполі, обов'язувався нести на користь тих, які зовсім не получили певного відрахування.

Кредитори ямпільські своїм соціальним складом належали до середніх та дрібних дідичів і посесорів, що мали свої незначні капітали і вкладали їх в товариство П. Потоцького під заклад землі. 1796 року махновецька комісія запропонувала кожному з кредиторів вступити в кільокаційне володіння, але ніхто з кредиторів не з'явився, махновецька комісія призначає на «удельного» адміністратора шляхтича Концевича, що й управляв маєтком до 2 серпня 1796 р. Цей «удельный» адміністратор був призначений під впливом ще Прота Потоцького і, як зазначає окремий лист Прота Потоцького до

¹⁾ Рукоп. відділ Всеукр. Бібл. УАН, арх. справа Ямп. пов. суда № 53, л. 209.

Концевича, йому доручалося «выручить с реманента деньги или что либо с продуктов, чтобы не поступило это под колькокацію». Надалі також фактичного розділу не наступило й теж призначається адміністрація. Так з 2 серпня 1796 р. призначено за адміністратора стольника Ярошинського, який керував по 7 травня 1797 р. Після того ямпільський повітовий Суд передає Ямпіль в тимчасове користування п'ятьох кредиторів: Станіслава Мнішка, Миколи Ярошинського, Франца Стржалковського, Станіслава Витковського і Маріяни Ржепкової, а ними було призначено за економа Йосифа Ужевського, в управлінні якого Ямпіль знаходився по 2 серпня 1798 р. Казна буди зацікавлена в поверненні боргу, забов'язала кредиторів давати звіт казні через ямпільський повітовий Суд. Не зважаючи на це кредитори за весь час свого управління ніякого звіту не давали, і в казну накопичилась велика сума боргу, через що повітовий земський Суд взяв Ямпіль в серпні місяці 1798 р. в секвестр і призначив свого адміністратора Йосипа Ужевського, забов'язавши його також вносити всі прибутки в повітову скарбницю. З цього часу і запроваджується казенна адміністрація. Ужевський теж не виконував покладених забор'язань, а тому його усунуто. 11 січня 1801 р. Ямпіль передається в управління Маріяни Ржепкової, яка адмініструвала до червня 1806 р. Між адміністраторами, як бачимо були переважно кредитори: Ржепкова, Витковський, Ярошинський, які на маєток дивились, як на свою власність і відповідно з цим так і розпоряджались. Управління господарством йшло кепсько. Населення і особливо селянство експлуатували немилосердно. Майно розкрадалось, прибутки своєчасно не здавали в скарбницю. Ось характерна ілюстрація господарчої діяльності Ужевського, що подає казенна палата: «Ужевский не старался о пользе и приращении доходов казны и кредиторов и наблюдая только свой интерес, наделал разорения на крестьянах на весьма значительную сумму, даже из доходов экономии употребил в свою пользу 10000 злот.». А ось характерна ілюстрація діяльності Ржепкової: «Ржепкова разоряла и разгоняла людей», за словами комісара Богуславського. Недарма казенна палата відзначала, що «когда Ямполь сдан был после Ужевского, Ржепковой было дохода 15000 злот., а ныне получается до 20000 злот. и более», а гражданська Палата «проверив отчеты находит, что из всех лиц управляющих ямпольским именем Ржепкова наиболее содействовала управлению своим к общей пользе казны и частных кредиторов». Губерніяльний стряпчий «отдавая справедливость Ржепковой за хорошее управление Ямполем» просив повітовий Суд, — «не требовать от нее отчета за употребление некоторой части ямпольских грунтов, коих она употребляла в свою пользу»¹⁾. Але й підприємництво Ржепкової і збільшення прибутків руйнувало селянство і відбивалося на економічному добробуті населення м. Ямполь. На безгосподарність і зловживання скаржаться й кредитори, в наслідок чого казна через слідчі і ревізійні комісії зробила нараховання на Концевича 14000 злот., на Ульницького—8204 злот. 5½ грош., на Ужевського—8641 злот. 14½ грош., на Ярошинського—16952 злот. 15 гр. Тримати маєток таким чином ні кредиторам ні казні було некорисно. 1806 р. маєток цей було роздроблено на 11 частин²⁾ між кредиторами і кожний з них одержав частину маєтку відповідно до свого капіталу. Так на част' казенну виділено 78 семейств селянських, євреїв 117 домів, шляхтичів 11 домів, Греків 3 дома, а разом 198 семейств, які поступили, як зазначають архівні документи, «в ведомство Комиссии о училищных фундашах по губ. Волынской, Подольской и Киевской»; на долю Мнішка припало 30 селянських семейств, 2 шляхетських сем'ї, а разом 32 сем'ї; на долю М. Ржепкової з 19 сем.: 18 сел. і 1 шлях.; на Ярошинського з 17 семейств: 15 селянських і 2 шляхетських; на Ясинського з 15 семейств: 12 селянських

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справ. Ямп. Суду № 53.

²⁾ Рук. відд. Всен. бібл. УАН арх. справ. Ямп. пов. Суду № 53 інвентар 1806 р.

і 3 шляхетських; на Орловського 11 семейств селянських; на Стемалковського 7 семей селянських; на Витковського—6 семей селянських; на Чарновського 5 семей; на Лепчинського 5 семей селянських, на Пеньковського 15 семей селянських. Крім обчислення інвентарського прибутку з зазначених семей на кожну долю припадали ще різні господарчі будівлі і земля. З числа кредиторів, Мнішка, Орловський, Ярошинський, Стржалковський, Лепчинський, Пеньковський і Витковський 1808 р. переуступили свої частини Матвію Добржанському¹⁾. В тому ж році в травні місяці шкільна комісія і свою частину маєтку здала тому ж Добржанському в постійну оренду за плату 20000 злот., щорічно, або 3000 карб. сер.²⁾, в управлінні якого маєток і був по 1825 рік, а з цього часу він знову попадає в казенний секвестр за борги едукатійні. Маєтком починає завідувати дворянська опека, яка і призначає свою адміністрацію. З 1825 р. по 1826 р. управляв Ямполем Фелікс Витковський, а з 1826 р. кн. Леопольд Четвертинський. Адміністрація сама не управляла маєтком, а призначала управителів та економів. Тут був цілий штат службовців. Себ-то справа була організована також як і в інших приватно-панських маєтках того часу. Особливо цей штат став поширюватися в 20—30-тих роках XIX ст., коли пильніше стали провадити хазяйство. Постійний штат службовців економії в 20—30-тих роках був такий: економ—1, він віддав всім хазяйством маєтку; писар—1 для рахівництва; досмотрщик—1 для грошових зборів і до огляду за виноградним садом; гуменний і присяжний—1 для догляду збіжжя, худоби робочої та реманента; ланових—2 для догляду за посівом і сінокосом; осаул—1 для висилки кріпаків на панщину, парубків—4 «к чотирем плугам для пахання землі»; садовників—2; огородників—3 до виноградного саду; броварний майстер і бондар до бровару, сторожа—4 для догляду за будинками, і десятських—4 для міської поліції. Крім того давалися ще до «питейной аренды» стражників—3, і пахолка—1. Умови, на яких служили службовці і офіціалісти були такі: економ одержував на рік в орендарію 82 корці різного збіжжя, негодованого кабана, 1 саж. сіна і грішми 37 карб. 50 коп. серебром; економічний писар одержував збіжжя різного гатунку 50 корців, $\frac{1}{2}$ сажня сіна, 2 спусти горілки, 2 бочки пива, 2 пуда солі і грішми 45 карб. сереб. Обов'язки економа і писаря виконували шляхтичі і тому їм крім плати натурою на прохарчування платилося ще грішми. На таких же умовах працювали десятські і стражники при міській поліції, які теж були шляхтичі, або з «вольноживущих» селян. Одержували десятські в орендарію збіжжя по 11 корців і грішми утримання по 15 карб. серебром кожний, стражники в орендарію по 10 корців і утримання грішми по 5 карбованців серебром.

Що до нижчих посад офіціалістів, то вони заміщалися кріпаками. Сем'ї їх за це звільнялися від панщини і земля їх оброблялася економічними плугами, платні вони не отримували, а видавалося їм харч і одежу. В справі на цей предмет є такі вказівки: «поелику показанные в сем регистре к прислуге некоторые лица не есть вольнонаемные, а крестьяне кои суть свободные от панщины и пользуются годовым обработанным от экономии грунтом, а потому жалования им кроме на продовольствие хлеба и одеяния не полагается». Власне кажучи це тіж самі «місячники», яких ми бачимо і на Лівобережжі. Гуменному, осаулу і лановому полагалось всякому збіжжя по 11 корців, $\frac{1}{5}$ штука полотна, 1 кожух, 1 зимні штани, 1 свитка, 1 шапка, одні нові чоботи, 1 пришитки, 1 постолі; парубкам 3, їм всім—як зазначає табель, збіжжя 27 корців 16 гарців, полотна $\frac{2}{5}$ штуки, 3 кожухи, 3 зимніх штанів, 3 свитки, 3 шапки, 3 нових пари чобіт, 3 пришиток, 3 пари постолів; сторожам і огородникам всякому полагалось по 11 корців збіжжя по $\frac{1}{5}$ штуки полотна, по 1 ко-

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справ. Ямп. пов. Суду № 52 кл. 38.

²⁾ Пол. Собр. Зак. 1889 р., 14 сентября № 23835.

жуху, 1 штани, по 1 свитці, 1 шляпи, 1 пари чобіт, 1 пари пришиток, 1 пари постолів. Всім офіціалістам одежа видавалася на 2 роки, а чоботи на 1 рік. Коли новий адміністратор Четвертинський став пильніше провадити хазяйство і бувши зацікавленим в продукційності праці кріпака, він став вводити плату і для офіціалістів кріпаків. З приводу цього слідча комісія, що її було призначено від дворянської опеки, вимагала пояснення: «на каком основании гуменному, лановим осаулам и прочим служителям производилась оплата и отпускалась ординария, когда они инвентарем от грунтовых повинностей освобождены». На що Четвертинський відповів, що хоч адміністрація «обязана, согласно инструкции опеки давать служителям одеяние и ординарию, но было бы обидно для крестьянина дабы он за одну только барщину был в услугах, когда такую обрабатывают летом три дня, а зимою два дня в неделю». Невигідність кріпацької праці для дворових службовців визнавала навіть і адміністрація маєтку.

Панська економія.

При попиті, що сильно розвивався, на збіжжя фільварок в кінці XVIII ст. не міг вже задовольняти вимоги ринку, мусив уступити місце більш придатній для цього організації панського хазяйства, яка могла б в масовій кількості продукувати сільсько-господарські продукти так на зовнішній, як і на внутрішній ринок. Такою й була нова господарча організація—панська економія. Пан вкладає капітал для поліпшення техніки, заведення власного реманенту, робочої худоби, плугів, машин і використання найманої праці, як додаткової до основної кріпацької праці. Панська економія дбає про утворення підприємств на місці для переробки сільсько-господарських продуктів. Вкладає більше капітала в продукцію. Економія витискає фільварок ще й в силу того, що вона є економічно більш продукційна, технічно досконала та вигідна організація панського господарства. Перехід цей від фільварка до економії в ямпільському маєтку наступив не зразу. За інвентарем 1795 року з площі землі, що залишилась для панського двору 105 влок, 10 моргів із загальної кількості 195 влок, всієї землі здавано в оренду 48 влок, 18 морг. 150 прентів, або 45 % панської площі; залишалось в розпорядженні фільварка 52 влок, 11 морг., 150 прентів, або 55 %. Ця земля здавалась під випас худоби та засів адміністрації; але розмір засіва був незначний. В роки занепаду збіжжевої торгівлі, фільварок засіває лише на власні потреби. Так адміністратор Ужевський в своєму поясненні перед земським судом відносно вживаної ним ораної землі, каже: «1798 году я имел на зиму перелога 30 дней, на ярину выорано 18 дней, в 1799 году те же самые поля употреблял, а всего составляло 96 дней. Сена я сделал по найму на ямпольских грунтах две сажени в 1799 году, а в 1798 г. ничего не было через засуху, которая всего лишила в те годы, даже и зерна не возвратилось с заборов, не считая обработки поля, содержания скота и рабочих людей» ¹⁾.

Оброблялась земля тільки панщизняною працею селянина та його реманентом і тому в ці роки фільварок ще не має ні свого власного знаряддя, ні робочої худоби. Інвентарі та докладний опис реманенту не зазначають ні робочої худоби, ні плугів, є лише «два воза конських, один воловий и одно ярмо» ²⁾. Це стверджується і свідками перед ямпільським земським повітовим Судом. Так, один із свідків, селянин Олекса Бондар, засвідчив, що 1798 та 1799 роках «никакой хозяйственной экономики около обрабатывания земли и уборки сена ямпольский фольварок не удерживал и никаких skarбовых плугов не имеет». Це ствердили й інші свідки. Так було в перші роки зане-

¹⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН арх. спр. Ямп. пов. Суду № 53, л. 450.

²⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН; фонд. под. каз. Палати № 53, л. 1072.

паду цього хазяйства й як тільки з'явилися інші економічні умови — зріст експорту, міняє своє обличчя й панське хазяйство Ямполя. Воно пристосовується до нових вимог риночної кон'юнктури, та починає їх використовувати.

Сприятлива риночна кон'юнктура на початку XIX ст., успіхи збіжжевої торгівлі викликають у поміщика жадобу до збільшення зернової продукції, а збільшити зернову продукцію в ямпільському маєтку можливо було поліпшенням хазяйства, що в свою чергу вимагало вжити угноєння, та заведення власного реманенту й поширення площі засіву; останнє можливо при наявності такого земельного фонду, або відбирання землі у селян, і зменшення орендного фонду. З 1802 року адміністраторка Ржепкова перестає вже здавати в оренду скарбову землю й прилучає її до своєї запашки. Орендарі Витковський та Бохенський скаржаться в слідчій комісії на те, що Ржепкова відібрала в них орендну землю, а року 1801 орендний фонд скоротився до 7 влок з 48 влок 18 моргів 1795 року. В той же час площа запашки адміністраторкою збільшується з 96 шнур. 1799 року на 50 влок 1 морг. 150 прент. 1806 року.

Разом з тим іде процес що до обезземелювання селянства та підзагарбання з боку поміщика в них орної землі.

З великого матеріалу, що знайдено в архіві, наведу деякі уривки, що яскраво освітлюють цей процес. 1802 року до ямпільського зем. Суду вступила скарга від губерніяльного стряпчого й кредиторів на те, що Ржепкова «причиняет крестьянам разные обиды побоями, отнятие обрабатываемой земли и употреблением оной в свою пользу, излишними вещественными поборами и работами противу инвентаря»¹⁾. «Домостроительная экспедиция», що робила розслід на місці, дійсно встановила, що Ржепкова відібрала землю в Івана Чорного сінокосу на 30 коп., Антона Гриваса сінокосу на 3 косарі; Осипа Вінарчука сінокосу на 30 коп і пахотного поля на 5 днів; Касіяна Анітієва орної землі на 5 днів; Ефрема Гитмана орної землі на 2 дні; Андрія Побережника ріллі на 5 днів і сінокосу на 6 косарів та Івана Дудника на 3 дні поля. Таку ж картину з відбиранням землі експедиція встановила й в слободі Подгурській адміністратором Витковським, теж саме зафіксувала експедиція й на Дзиговому-Броді, що біля Ямполя. Отже відбирання землі поміщиками у селян в Ямпільському районі можна вважати за явище дуже поширене.

Про причини відбирання землі у селян Ржепкова показала, що відібрала землю «у тех, кто не уплатил повинностей и у тех, кто много имеет и что им столько не следует». Відбирання йшло в більшості у піших, почварних і потрійних. Історія з відбиранням землі повторювалась що року й скарги не вгадали. 1804 року в слідчій комісії селяни показали, що Ржепкова «отнимала у поддатных перелог и скашивала поля, на коих была гречиха, просо и другие с'ораны и засеяны в пользу для той же на несколько десятков дней с обидою и ущербом для поддатных через подряды». Таким чином, як бачимо причина через що відбиралась земля у селян уже в цій скарзі ясно виступає. На превеликий жаль в нас немає відомостей про кількість продукowanego Ржепковою збіжжя. Є лише поклик на те, що Ржепкова 1803 року «по причине подряда своего не позволяла молоть ржи, ни ярового хлеба, только одну пшеницу». Є також вказівка на те, що Ржепкова скуповує збіжжя й у селян. Селяни скаржаться в слідчій комісії року 1802, що Ржепкова «поместила хлеб крестьянский в своем гумне под предлогом торгового уговора, но не давши им на счет оного ни одной копейки, вымолотила и для своих подрядов забрала». А в описові маєтку Ржепкової зробленого 5 жовтня 1803 р. «домостроительною экспедициею» знайдено: «пшеницы кошенной — стог 70 локтей, жита кошенного 1 скирда мерою 23 локтя, ярового хлеба пшеницы

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН арх. справа Ямп. пов. суду № 53, л. 1632, 1633.

арнаутки стожок 25 локтей, ячменя пополам с овсом скирда 20 локтей, овса 2 стога, в 1-м 22, а в 2-м 34 локтя, гречихи 2 стожка в 1-м 16, а в 2-м 8 локтей, гороху 2 копы, сена скирда в 7 саж., пшеницы скирда в длину 10 локтей, пшеницы кошен. скирда 26 локтей, жита скирда 37 локтей, жита кошенного скирда в длину 17 локтей, пшеницы арнаутки скирда 46 локтей, пшеницы скирда 26 локтей, ячменя стог 20 локтей, гречихи стожок 32 локтя, проса стог 32 локтя».

Таким чином, не маючи точних відомостей про продукцію за цей період все-ж таки можна вважати, що в продукції переважає торговельне збіжжя—пшениця, яка сіялась з промисловою метою, не вважаючи на віддаленість від портового ринку збуту, Одеси, 400 з лишком верст.

Збільшення хлібної продукції вимагало від поміщика більш інтенсивніше експлуатувати землю. Ржепкова заводить власний реманент, кращі знаряддя й кращу худобу за селянську. Так, року 1803 у Ржепкової нараховується вже 18 волів плугових, худоби рогатої 12 шт., корів з телятами—5, жеребців—2. Робиться краща обробка землі, вона добре розроблялась панськими плугами й залізними боронами. Ржепкова звертає увагу й на сільсько-господарську промисловість—виноградарство; так року 1803 вона знову завела ще 2.000 куців винограду, вживає також угноєння городу. Сільсько-господарська галузь хазяйства тут більше інтенсифікується, в землю вкладається капітал і вона вже набирає значення підприємницько-промислове.

На жаль, для цього періоду в нас немає більше фактів, щоб характеризувати детальніше перехід від фільварку в економію, але все-ж таки можна вважати, що реформа ця в хазяйстві ямпільського маєтку в царині сільського хазяйства сталася на початку XIX ст. з причин економічних. Ці явища, що характеризують зародки панської економії, ми спостерігаємо й в сусідніх маєтках. Найяскравішими маєтками в цьому відношенні є Побережські маєтки. Тут ми зустрічаємо ще року 1799 власний реманент, воли роббчі, плуги, борони, млинки для чистки збіжжя. Цей маєток користується вже й постійними робітниками¹⁾.

Можна припускати, що це явище було поширеним для панського хазяйства Поділля для кінця XVIII і початку XIX ст. в зародку панської економії, причому в одному місці воно виникло раніше, в другому пізніше. Але це позначилися лише тенденції, що набували свого розвитку в пізніші десятиріччя XIX ст. Господарче значення цих тенденцій, як ми побачимо далі, було колосальне. Продукція збіжжя збільшилась до надзвичайних розмірів. А разом з тим ця течія безнастанно збільшувалась протягом всієї першої половини XIX ст. В першу чверть XIX ст. панська економія набирає в повні свої форми; вона лишки своїх капіталів перекидає й в промисловість.

Добржанський, що став в цей час постійним орендарем Ямполя, належав до поміщиків-підприємців, він перейшов до нової техніки продукції й до нових засобів обробки землі. Він збільшує кількість робочої худоби, заводить плуги та всякі сільсько-господарські знаряддя, збільшує засіви, відкриває нові підприємства: суконну фабрику, овчарний завод, гуральню, панчошну майстерню й каретну майстерню.

Але занепад збіжжевої торгівлі в 20-тих роках XIX ст. не дає можливості розвиватися його підприємствам. Він не спроможний був виплачувати в цей період навіть орендної плати казні й на ньому накопичувались великі борги. Це й привело до того, що ямпільський маєток 1825 року знову попадає до казенної адміністрації. Ось що з приводу цього пише сам Добржан-

¹⁾ Побережський маєток р. 1799 за інвентарем мав волів робочих 216, плугів 28, борон 54, рал 53, возів 39, млинків для чистки збіжжя 3, робітників парубків плугових 24, погоничів 19, пастухів 16 і робітниць 13. Справа под. каз. Палати 1798 г. № 58, що знах. в Ц. І. Арх. дав. актів.

ський: «Как я мог быть исправным в платеже по 20.000 золотых в год, когда сама казенная палата получала с того имения только по 5.000 золотых в год и что со взятия того имения во владение я не один раз лишался имения, вещей, даже и реманентов за положенный от него платеж и сего года за 1-ю половину сие случилось, хотя присовокупил свое имение, привел тридцать фамилий крестьян, завел разные фабрики, построил костел и означив приданное, сделал повод к назначению прихода с многих селений и более 200000 золотых употребил на поправление сего имения, ныне почти только приказчиком нахожусь своего и сего имения, едва имеющий чем жить»¹⁾. Господарча криза маєтку виступає тут у всю широчінь. Явище це в ямпільському повіті в 20 роках було поширеним. Переглянуті нами архівні справи стверджують, що панське хазяйство в цей період переживає занепад. Низькі ціни на збіжжя не дозволяли поміщику робити значні поліпшення в хазяйстві в цей період; воно існує старими запасами, але порівнюючи з попередніми часами й особливо початків XIX ст. воно в технічному відношенні пішло далеко вперед. Техніка його в ці часи була така: опис 1826 року²⁾ нараховує плугів 11, лемешів до плугів 6, млинків 2; а опис 1836 р. плугів шостиволових, очевидно, дерев'яних 6 шт. за оцінкою 12 карб. сер.; плугів малих пароволових старих 3 шт. вартістю 1 карб. 80 коп.; лемешів залізних 3 шт. вартістю 4 карб. 50 коп.; рал дерев'яних з залізними наральниками 15 штук вартістю 15 карб.; чересел 3 шт. вартістю 1 карб. 95 коп.; борон нових по 12 заліз. зубів 6 шт. вартістю 36 карб.; борон старих 4 шт. вартістю 8 карб. Крім землеробських знарядь той опис зазначає: возів волових нових, так званих, літерних 9 штук вартістю 63 карб.; возів старих 2 шт. вартістю 6 карб.; саней простих волових 10 шт.—12 карб.; рафа для очистки збіжжя нова 1 шт.—10 карб. і млинок 1 ціною 15 карб.³⁾, а разом с.-г. знаряддя оцінено в 205 карб. 35 коп. Порівнюючи з 1826 роком опис знаряддя 1836 року зазначає вже значні поліпшення в техніці, що можна ставити в зв'язку з виходом хазяйства з аграрної кризи. Кепська селянська запряжка, погана конструкція їх плугів, борон, слабосильна робоча худоба були перепорою до дальнішого розвитку рільництва в кріпацькому хазяйстві. Ясна річ, що добре нагодованими панськими волами постійний робітник, «парубок плуговий», краще й глибше виоре землю, ніж селянин-кріпак, який мав свою слабу запряжку.

Що до забезпечення в цей період робочою худобою, то її було⁴⁾:

Роки	Робочих		Разом
	Коней	Волів	
1825	10	40	50
1833	10	39	49
1836	5	38	43

Робочу худобу—воли й коні оцінено за описом 1836 року в 1595 карб.

Зменшення панської робочої худоби й нестача селянської робочої худоби примушує адміністратора подбати про купівлю худоби. Ось що з приводу цього пише адміністратор Карський в рапорті до подільської казенної Палати 11 вересня 1836 року: «Для скорости в хозяйстве экономической до севбы озимого хлеба, непременно надобность требует купить до борон скарбовых лошадей штук 3 или 4 для успеха в хозяйстве обсеять озимого, которых лошадей более в хозяинов крестьян не имеется как 4, а волами надобно орать,

¹⁾ Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН арх. справа Ямп. пов. суда № 52 л. 34.

²⁾ Арх. под. окр. Судеб. Палаты № 3041, л. 14.

³⁾ Арх. Ямп. пов. Суда № 30 36 л. 20, 21.

⁴⁾ Ibid.

ралить, а не волочить в боронах для того хозяйство может опознаться в засеянии хлеба, а волов очень мало у крестьян административных до работы» ¹⁾.

З'ясувавши техніку, ми перейдемо до встановлення посівної площі. Опис маєтку 1837 року встановлює, що посіяно на 1837 рік пшениці на 150 моргах, жита на 75 моргах; заготовлено під засів ярового збіжжя на 1837 рік під зяб 210 моргів. Але повніше уявлення про засів подають нам відомості про засівну площу. Річний засів в економії був такий ²⁾:

	1 8 2 5		1 8 3 3		1 8 3 5		1 8 3 6	
	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.
Жито	148	—	221	—	249	—	165	—
Пшениця	136	—	103	—	106	—	100	—
Ячмінь	—	—	56	—	38	—	60	—
Овес	—	—	80	—	40	—	45	24
Гречка	—	—	—	—	28	27	41	16
Кукурудза	—	—	6	—	3	24	3	22
Коноплі	—	—	3	—	—	—	1	—

На першому місці в засіві йде збіжжя торговельне—пшениця та жито, далі йдуть культури теж не менш важливі в панському хазяйстві, овес на другому місці, ячмінь на третьому. Культури другорядні в засіві займають незначне місце.

Що до збору врожаю, то він був такий ³⁾:

Роки	Жито				Пшениця				Ячмiнь		Овес		Гречка		Просо		Горох		Кукур.	
	Озиме		Яре		Озима		Яра													
	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.
1825	938	51	36	30	978	15	23	—	224	45	443	30	503	—	68	15	68	20	362	2
1826	940	2	—	—	540	16	—	—	372	28 ^{1/2}	469	1	140	16	30	7	—	—	—	—
1827	466	36	70	29	695	—	—	—	226	25	90	17	—	—	262	—	51	36	—	—
1828	630	30	33	15	891	3	—	—	155	20	348	30	—	—	277	—	45	—	—	—
1833	460	25	25	—	266	5	—	—	245	55	101	3	130	—	—	—	—	—	—	—
1835	808	12	14	24	596	16	—	—	111	15	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835	612	24	7	45	614	32	—	—	249	15	110	15	250	30	—	—	—	—	—	—

Перевівши зібрані копи та снопи на зерно з таких розрахунків,—маємо з копи:

Роки	Жита	Пшениці	Ячменю	Гречки	Вівса
1825 . .	21 1/2 гар.	25 1/2 гар.	1 кор.	1 кор. 2 гар.	—
1827 . .	1 к. 15 1/2 "	оз. 27 г. яр. 29 1/2 г.	16 гар.	1 " 3 "	1 кор. 3 гар.
1833 . .	1 к. 2 гар.	16 1/2 гар.	13 1/2 гар.	24 "	12 "
1835 . .	1 к. 7 "	31 "	1 к. 11 г.	1 " 13 "	1 " 6 "
1836 . .	31 1/2 гар.	20 "	1 к. 3 1/2 г.	1 " 1 1/2 г.	1 " 16 "

¹⁾ Арх. ямп. пов. Суду № 3040 л. 1175.

²⁾ Таблицю цю, як і слідуючі таблиці, складено на підставі прибуткових та видаткових книжок ямпільської економії за відповідні роки.

³⁾ Господарчий рік ми тут прийняли від жовтня до жовтня, тоб-то від жнив до жнив.

Ми будемо мати такий врожай в корцях.

Роки	Жито								Пшениця				Горіх		Ячмінь				Овес				Гречка				Просо				Куку- рудза	
	Озиме				Яре				Озима																							
	Висів		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Збір	
	кор.	г.	кор.	г.	к.	г.	к.	г.	кор.	г.	кор.	г.	к.	г.	к.	г.	кор.	г.	к.	г.	кор.	г.	к.	г.	кор.	г.	к.	г.	кор.	г.	кор.	г.
1825	148	—	630	5	—	—	—	—	136	—	694	22	68	20	—	—	244	5	—	—	443	30	—	—	534	14	—	—	—	—	362	2
1827	—	—	692	11	—	—	90	20	—	—	711	13	51	36	—	—	339	24	—	—	98	23	—	—	—	—	—	—	262	—	—	—
1828	—	—	886	22	—	—	46	24	—	—	696	4	45	—	—	—	208	23	—	—	348	30	—	—	—	—	—	—	277	—	—	—
1833	221	—	488	24	—	—	—	—	103	—	137	5	—	—	56	—	103	11	80	—	88	—	—	—	47	16	—	—	—	—	—	—
1835	249	—	1001	26	—	—	—	—	106	—	413	21	—	—	33	24	149	5	40	—	108	2	28	27	95	2	—	—	—	—	310	12
1836	165	—	697	16	—	—	—	—	100	—	386	8	—	—	60	—	270	7	45	24	165	12	41	16	262	7	—	—	—	—	—	—

Але ці відомості не точні, немає відомостів про висів й про врожай деяких сортів збіжжя. Все ж такі й на підставі цих даних можна уявити пересічний врожай.

За 10 років, виключаючи 1833 неврожайний, можна вважати, що пшениця давала с. 4—5, жито с. 4, ячмінь с. $4\frac{1}{2}$, овес с. 3, гречка с. 4. Невисокій техніці кріпацького хазяйства цього часу відповідала й невисока ступень врожайності.

Кріпацька економія мала замислитись над питанням більшої продуктивності хазяйства.

Виноградарство.

З галузів сільського хазяйства можна віднести до промислової інтенсивної культури виноградарство. Природничі та кліматичні умови сприяли тут розвитку цієї галузи. Стало воно тут розвиватися ще за часів Прота Потоцького. Заводячи виноградник і сади овочові, Прот Потоцький виписав з-за кордону досвідченого городника-садівника й через нього завів виноградник і різні цінні сорти дерев.

За інвентарем р. 1795 опис виноградного саду так зроблено: «За рекою Русавою на горі от юга лежащей находится виноградний огород вкруг камнем обкладенный во многих местах починки требуемый, к которому вход двумя брамами без дверей камнями закладенными. В оном находится плодородного винограда кустов три тысячи»¹). За тим же інвентарем р. 1795 цей виноградник оцінено в 36000 злот., який мав приносити чистого прибутку щороку 1260 злот. за виключенням $1\frac{1}{2}\%$ на витрати.

Наприкінці XVIII й на початку XIX ст. його здавано в оренду місцевим купцям євреям. Орендарі ці всі роботи в виноградному саді провадили найманою робочою силою селян-кріпаків з платою за весняний день по $1\frac{1}{2}$ злот., а за осінній по 1 злот. Плата ця була вища за інвентарний день панщини, якого було оцінено в 15 грош. Факт найма тут недоброчітний, а примусовий. В рахунках відносно цього є такі вказівки²): 1796 року «работникам в разное время уплачено 743 зл. 23 гр., в 1797 г. работникам весною—до откапывания винограда за 353 дня по 1 зл. уплачено 353 зл.; за тычение и обчистку за 256 дней по 1 зл. уплачено 256 зл.; за пасынкование —187 дней по $1\frac{1}{2}$ зл.—280 злот. 15 гр.; за поправку тычек и обвязывание. Осенью до собирания и сложения тычек 82 дня по 1 злот.—82 зл. и за закапывание и обчищение винограда 709 дней по 1 зл.—709 злот., разом витрачено 1904 злот.».

1798 року за ті-ж роботи весняні за 731 день по 1 зл.—731 зл., за 395 д. по $1\frac{1}{2}$ зл.—594 зл. 15 гр.; за осінні 990 днів по 1 зл.—990 зл., р. 1799 весною за 790 днів по 1 зл.—790 зл. і в-осени за 443 д. по $1\frac{1}{2}$ зл.—664 зл. 15 гр.; в наступні роки форма оплати була така сама. Доглядав за виноградним садком городник.

Ця галузь господарства була промислова й мала характер комерційний, цим і можна пояснити, що робота провадилась найманою робочою силою й що вона розцінювалась вище, ніж панщиняний день. Потрібно було інтенсифікувати працю робітника й завчасно обробляти виноградник. Економічна роль виноградарства тут набирала особливої ваги. Ця галузь була досить прибуткова в панському господарстві. Наприкінці XVIII ст. продукувалося в цьому маєтку що року вина³):

¹) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа ямп. пов. Суду № 53 л. 728.

²) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, фонд. под. окр. Суду № 53, л. 1027, 1028.

³) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа ямп. пов. Суду № 53, л. 215, 220, 221.

Роки	Венгерського			Волоського			Разом		
	Відер	Квар.	Квар-тирок	Відер	Квар.	Квар-тирок	Відер	Квар.	Квар-тирок
1796	102	2	2	480	—	—	582	2	2
1797	130	—	—	520	—	—	650	—	—
1798	150	—	—	550	—	—	700	—	—

Продукція вина, як бачимо, що року збільшувалась. Ямпільський маєток стає головним поставником вина в оточувальні місцевості, вино розвозилося по всіх містах Правобережної України, доставлялося й до Києва.

Валовий прибуток від виноградного саду складав ¹⁾:

Роки	Злот.	Грош.	Роки	Злот.	Грош.
1796	5.141	21	1801	2.206	20
1797	5.720	—	1802	6.000	—
1798	6.200	—	1803	6.000	—
1799	2.500	—	1804	6.000	—
1800	2.266	20	1805	6.000	—

Така прибутковість дає змогу ще більше інтенсифікувати виноградарство. Робиться угноєння: «в 1805 году по²⁾ счѣтам за 195 ф. гною до того ж сада употребленных всякой по 6 гр. израсходовано 39 злот». Гній цей купували у селян.

В 20—30-тих роках XIX ст. виноградарство тут занепадає. В цей період виноградний садок вже не здається в оренду, а експлуатується економією й обробляється панцизняною працею селянина.

Продукція вина в цей період була така ²⁾:

Роки	Вироблено				Разом	
	Білого		Червоного		Відер	Кварт
	Відер	Кварт	Відер	Кварт		
1825	—	—	—	—	700	—
1826	—	—	—	—	269	—
1827	—	—	—	—	179	—
1828	—	—	—	—	196	—
1830	39	1 ¹ / ₂	—	—	—	—
1833	187	—	112	—	299	—
1834	18	—	10	—	28	—
1835	52	—	30	—	82	—

Затрат великих на виготовлення вина тут не було, а для цього тут була, як зазначає опис, «машина для выдавливания» коштовністю 5 крб. Крім того було ще тут «корыт каменных для выдавливания вина—2» вартістю 30 крб. Зберігалося воно в кам'яних діжках.

Промисловість.

З промисловости, що зв'язана була з сільським хазяйством в маєтку були 2 млини, пивний бровар, гуральня й суконна фабрика. Ці всі підприємства відволікали деяку частину населення від рільництва й таким чином воно являлося споживачем зернових продуктів. Крім того панська економія значну кількість зернових продуктів, що не споживалися населенням, переганяла на

¹⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа № 53, л. 220, 221, 222.

²⁾ Арх. справа ямп. пов. Суда № 3040.

горілку та пиво. Панський бровар і гуральня були пунктом місцевого збуту зернових продуктів. Розглянемо ці статті з'окрема.

В кінці XVIII ст. в ямпільському маєтку було два млини, кожний з них був на два постави; до млинів належали ще просотолочні ступи й фалюші. Один з них був дерев'яний і стояв на річці Русаві, а другий кам'яний. Даних про продукцію млинів ми не маємо через те, що економія сама їх не експлуатувала, а здавала в оренду. З орендних контрактів ми довідуємось про умови, на яких здавались ці млини й про прибутки з них. Що-до умов то вони були такі: з контрактів кінця XVIII ст. видно, що орендарі за перемол зерна брали третю частину; всі мешканці міста повинні були молоти лише в цих млинах, а в інших місцях забороняється. «От пекарей так христианских, яко еврейских, которые только продают хлеб в городе должны будут ест ли покупают хлеб зерном, и оное молоть в Ямпольских мельницах обыкновенные мерки арендатору отдавать будут, а который бы муку в городе покупал таковой должен ест Абраму Шимковичу от всякого корца, сколько покупал заплотить по 15 грош. ср.»¹⁾. Разом з тим застерігає панська економія, що ті, хто купляє збіжжя в економії «жодних оплат орендарям не платять».

Контракт 1836 р. замість плати за перемол натурою встановлює оплату грошми: «содержателю предоставляется за смолотье 17 четвертей и 1 четверика или 1 лашта по 90 коп. серебр.»²⁾.

Ця галузь була значна й приносила що року такі прибутки³⁾:

Роки	Злот.	Грош.	Роки	Серебр.
1798	1,100	—	1826	160 крб.
1800	1,100	—	1827	215 "
1801	1,100	—	1828	258 "
1803	1,250	—		

Що року стаття ця стає прибутковішою.

Млинарство тут зв'язане з гуральнею й сукновальнею. За контрактом 1836 р. застерігається: «камень должен быть хорош, дабы в винокурне не последовало остановки».

Теж до сукновальні: «валяльня относится к суконной фабрике и в работе не должно быть остановки»⁴⁾.

Поруч з млинарством іде гуральництво та броварництво. Ці дві статті були як-би додатком до зернового хазяйства. Розглянемо спочатку гуральництво. Відомостей про час збудування гуральні немає.

В 20—30-тих роках XIX ст. тут існує добре устаткована кам'яна гуральня. Ця гуральня має вже всі знаряддя та мідні апарати. В опису за 1826 р.⁵⁾ «разных движимостей Матвею Добржанскому принадлежащих подвергнутых описи за казенные недоимки показано, что в винокурне три медных котла, из коих два с трубами, а один с бочкою в онном три медные крышки, котел чугунный один, больших деревянных сосудов 16; малых деревянных сосудов 16». Це технічне устаткування заводу було оцінено на суму 780 крб. і продано за ту ж саму суму на поповнення орендної недоплати Добржанського.

¹⁾ Справа рукоп. відділу Всен. бібл. УАН № 53 фонд под. Окруж. Суду за 1806 р., л. 637.

²⁾ Фонд. под. каз. Палаты, справа з 1825 до 1839 № 3040, л. 350, 361.

³⁾ Таблица складена на підставі книжок прибутків і видатк. за відповідні роки.

⁴⁾ Ibid. л. 361.

⁵⁾ Арх. под. окр. суд. Палаты, справа № 3041, л. 13—14.

Щорічна продукція була така ¹⁾:

Роки	Сот.	Кварт.
1826	319	13
1827	217	—
1828	217	95 ¹ / ₄
1830	110	19

На гуральні вигодовувалися воли, так р. 1827 куплено для вигодовування 23 вола й 6 корів.

Криза, що її переживає в цей період ямпільський маєток, відбилась і на гуральні, яка була зовсім ліквідована. Треба додати, що відсутність лісів в цьому маєтку і недостача лісів в повіті, не давала можливості й раніше широко розгорнути цю галузь виробництва.

Броварництво—одна з ранніх галузів промисловості в цьому маєтку, що так щільно була зв'язана з зерновим хазяйством.

Бровар зазначає опис маєтку 1795 р., а 1836 року за описом значиться: «Каменный завод с деревяною крышею и всеми принадлежностями: котел большой медный для варения пива старый выжженный требующий переделки стоимостью 164 руб. 62¹/₂ коп. сер., котел мал. стоимостью 27 руб. 43³/₄ коп. сер., бочек пивных 60 штук стоимостью 108 руб. сер., бочек старых 30 шт. стоимостью 21 р. сер.», а увесь реманент в броварні оцінений в 391 крб. 16 коп. серебром ²⁾.

З контрактів, що їх складала економія з орендарями на оренду пивного бровара обумовлювалось, що орендар має тримати за свої кошти гарного майстера й робити добре пиво. Що-до продажу то, як зазначає контракт 1803 р., орендар повинен продавати бочку пива, що містить в собі 12 гарців чистого пива по 7 злот.

В тому ж контракті заборонено мешканцям підвозити з інших місцевостей пиво, і коли це буде встановлено, то таке пиво конфіскується, а на власника накладається штраф в розмірі 2 карб. сер. за бочку пива. Умови ці що-року повторювалися й майже не мінялися за виключенням цін на пиво, які залежали від цін на зерно.

Прибуток від бровару що року на початку XIX ст. становив:

1798 р.—350 зл., 1800 р.—710 зл., 1801 р.—700 зл., 1803—700 зл.

В 20—30-тих роках XIX ст. цю статтю в оренду не здавано, а утримувала її панська економія. В ці роки занепаду збіжжєвої торгівлі панська економія доставляє сировину-збіжжя на бровар.

Скільки йшло збіжжя на пиво—джерела нам певних відомостей не дають за всі роки, є лише випадкові дані за деякі роки й найповніші за 1825 рік. Цього року викурено на пиво жита 112 корців, пшениці—80 кор., гречки—112 кор. і ячменю—33 кор. 16 гар., а разом—337 кор. 16 гар., що складало 13% всієї зернової продукції 1825 року. За інші роки ми маємо лише відомості про кількість бочек виробленого пива. Так, що року вироблено:

Роки	Бочек	Роки	Бочек
1826	265	1834	27
1827	440	1835	334
1828	348	1836	418
1833	28		

¹⁾ Арх. справа ямп. пов. Суду № 3040.

²⁾ Арх. ямп. пов. Суду № 3036, л. 20.

Виходячи з розрахунку, який подають нам джерела, що від кожного корця ячменю одержувано 2 бочки пива, встановимо, що ячменю витрачалось що року.

Роки	Кор.	Гар.	Роки	Кор.	Гар.
1826	132	16	1834	14	—
1827	220	—	1835	167	—
1828	174	—	1836	209	—
1833	14	—			

Вироблене пиво споживалося тут же на місці населенням і лише незначну частину продавано на сторону. Крім легкого збуту деяких сортів збіжжя, економія ще була для бровара поставщиком робочих рук. Робота на броварні провадилась кріпаками. «Додається до бровара до кожного вару пива на три дні трьох работников, а так же бондаря до подчинки пивоваренной посуды», зазначає інвентар 1836 року.

Сукнарня збудована ще за Добржанського¹⁾, але якого саме року—джерела нам не подають. Опис фабрики за 1826 р. подає нам такі відомості про технічне устаткування цієї фабрики: «в суконной фабрике станов, годных для ткания сукна 4, по 20 руб., волков для разбивки шерсти с железными зубами 2, стоимостью 40 руб.; станков деревянных для разбивки шерсти 15, стоимостью 7 р. 50 коп., и инструментов, имеющих разные технические названия—34». Все технічне устаткування фабрики оцінено в 444 крб. 47 коп. серебр.²⁾ Ми тут маємо невеличку фабрику з поганим технічним устаткуванням. При сукнярні була своя «фарбарня» й «постригарня». Уяву нам про ці допоміжні підприємства дає опис 1836 р. В «фарбарне» находились: «казан большой медный с коловоротком 1, черпаков старых деревянных 2, дручков деревянных до притискания сукон 4». В «постригарне» для стрижки вовни був «варстат деревянный до пострыгания сукна—1; гачков до придержания железных маленьких—5; ножниц железных малых—1; ножниц больших железных до пострыгания сукна—2; ваг до тех же ножниц: одна железная, другая свинцовая—2; скрабачка железная для поднятия волос—1; щеток с будяков до чесания сукна—24; посуда деревянная до мочения сукна—1; дручек деревянный с гачками—1; гремила малых—4; щеток рамовых старых до сукна—2; блест для бумаг в трех штуках—1; бумаг до перекладывания сукна—428; утюгов или душ железных до прасования—15; блях до перекладывания сукон—16; плит или дощок до прикладования сукна—14; деревянных колодок вишовых до притискания сукон разной меры—10; праса деревянная, в которой труба окована железными обручами, при ней декель для притеснения сукна с двумя железными обручами, труба в той же прасе деревянной в некоторых местах поколона и вылеплена в трех местах—одна; винда для прикручения прасы окована железными обручами, при которой сворников или чопов—два—1»³⁾.

Економія в період занепаду збіжжевої торгівлі, не спроможна була сама експлуатувати цю фабрику через відсутність капіталів, вона її здає в оренду. З 1826 до 1836 р. фабрика ця безперестанку знаходилась в оренді у купців-євреїв з м. Мясковки: Фроїма Ароновича й Аврума Ківовича за оренду плату 1827 року—200 крб. серебр., 1828 р.—200 крб., 1829 р. за 225 крб., 1830 р. за 200 крб., 1834 за 180 крб., 1836 р. за 173 крб.

¹⁾ Марчинский в своём творі Statystyka gub. Podolskiej t. II, st. 272 вид. 1821 р. пише: «виключно дбайливістю володільця (Добржанського) збудована фабрика сукна». На нашу думку можна вважати, що вона виросла з сукновальні на протязі першої чверті XIX ст.

²⁾ Арх. под. окр. суд. Палати № 3041, л. 13—14.

³⁾ Арх. ямп. пов. Суду № 3, л. 15 за описсю 1923, що перехов. в Всен. бібл. УАН.

Разом з орендою фабрики здавались за контрактом в оренду й кріпаки. Таких робочих-кріпаків, що працювали на фабриці, було 47 душ обох полів.

Праця кріпаків використовувалась за плату. Згідно з контрактом 1830 року, кріпаки наймалися на таких умовах, що їх встановлювала економія: «Для всех работников полагается плата за работу за каждые два месяца по следующей цене: за выделку одной штуки толстого сукна—6 золотых, за цыгайскую—10 зл., за испанскую овцу—13 зл. 10 гр., за очистку каждой штуки—20 грош.; за острижку каждой штуки—3 злот.; за отделку шерсти за три фунта тонкой по 5, а толстой по 4 гроша; за очистку шерсти тонкой по 4, а толстой по 3 гроша, за выческу шерсти тонкой и толстой за каждые три фунта по 6 грош., за пряжу рукодельную толстой шерсти за три фунта по 13 грошей; за пряжу посредством машины за одну шерсть по 7¹/₂, а за другую по 6 гр. за три фунта». Фарбальщик отримував платню від економії. Далі той же контракт зазначав: «При сем внушается арендаторам, чтобы они не осмеливались наказывать работников или обременять чрезмерно и постоянно работами. Экономическое управление не должно давать новых работников разве только в случае смерти работника или когда желает сам переменить которого-нибудь из них. Если которая-нибудь из девок в числе работников состоящих желает вступить в брак, то за три дня до свадьбы должна быть отпущена на дом, а вместо нея определяется другая работница»¹). Отже, як бачимо, примусова праця кріпака сполучалась тут з купецькими капіталами.

На виробку сукна вовна поступала з македонських овець ямпільської економії, яких тут було 400 штук.

В рахунках за 1831 р. є такі вказівки «Аврум Кивович купил цыгайской шерсти 10 пудов по 3 р. 50 коп. за пуд и обыкновенной шерсти 2 п. 10 ф. по 1 р. 80 к. с. за пуд. 29 Ноября 1831 тоже с ягнят шерсти 1 п. 10 ф. продано по 3 к. с. за фунт»²). Що до продукції цієї фабрики й якості продукуючого сукна в нас відомостей немає. Але з статистичного й топографічного опису Подільськ. губ. ми можемо довідатись, що тут «выделяют разных цветов ординарные сукна и баи в небольшом количестве из ординарной овечьей шерсти, которые продают на месте соседственным жителям, а иногда торгующим по местечкам евреям от 5 до 10 асс. рублей аршин. Ординарное сукно некогда при наборе рекрут покупают на мондировку оных»³). В Марчинського⁴) зазначається, що сукно тут продавалось по 20 злот. локоть. Фабрика ця розраховувала вироби свої на вузький місцевий ринок, вона тут слабо розвивалась, що можна ставити в зв'язок з конкуренцією польських і пруських сукон, якими ринок Поділля та всього Правобережжя був загрозований.

Поруч з сукнярнею існує тут і панчошне виробництво. Добржанський улаштував панчошну майстерню «фабрику чулок». Опис 1826 р. зазначає, що майстерню на 11 станів за оцінкою 1005 крб. сер.⁵). Справа ця була поставлена добре, панчохи вироблялися шовкові й шерстяні⁶). Вироблялось до 600 пар «ординарных чулок» на рік⁷). Збувались вони на місці й вивозились на сторону. З переходом Ямполья в казенну адміністрацію ця стаття зовсім занепадає, варстати в кількості 11 продані поміщику Милабенському за 1005 крб. сер. Але 1830 р. вона знову оживає й 1886 р. за описом вже зна-

¹) Арх. ямпол. пов. Суду, справа № 3 за опис. 1923 р., л. 109—111, що перехов. в рукоп. відділі Всен. бібл. УАН.

²) Арх. ямп. пов. Суду № 3040, книга на записку денежного прихода и расхода.

³) Арх. под. губ. Чертеж за 1819 № 253, що перехов. в рукоп. від. Всен. бібл. УАН зн. № 10 за опис. 1923 р.

⁴) Statystyka gub. Podolskij t. II, st. 272.

⁵) Арх. под. окр. судеб. Палати № 3041, л. 13, 14.

⁶) Марчинский, Statystyka, gub. Podolskij III, st. 272.

⁷) Арх. под. губ. Черт. 1819 р. № 253, л. 29.

читься 25 панчошно-ткацьких станів. Панчошне виробництво тут було зв'язано з сукна́рним, як допомічне виробництво.

Була тут 1820 р. й каретна майстерня, яка виробляла такі брички, що по своїй доброті не відступали закордонним¹⁾, але в зв'язку з аграрною кризою цю галузь зовсім ліквідується.

Фіскальні прибутки.

Велику вагу в хазяйстві ямпільського маєтку мала акцизна й міська оренда. Вона полягала в тому, що як зазначає контракт 1798 р., що його склали з Киселевичем, «арендаторам предоставляется *исключительное право* продавать водку, вино, мед, пиво и всякие напитки, а также свечи и стекло». Крім того, їм же надається право брати торговельне мито й збирати «со всего того, что в городе продается или покупается». «Питейные дома», що належали економії, також були в руках цих орендарів. Таких шинків в кінці XVIII ст., було 7, а в 20—30 роках XIX ст.—8. Приватних шинків в кінці XVIII ст. було 35. Знаходились вони здебільшого в центрі міста та на трактових дорогах. Це й була одна з головних галузей прибутків маєтку. З виногра́дних складів, з бровару, гуральні, вино, горілка й пиво йшли в шинки. Справа що-до цього в ямпільському маєтку була так організована, що гуральня та броварня належали поміщикаві, а торгівля напоями здавалась в оренду, і селяни зобов'язані були купляти ці напитки. Цей откуп давав ще й можливість збирати акциз за право продажу горілки та пива. Правила продажу були точно регламентовані. Цікаві правила що-до цього подають нам контракти. Так, контракт від 13/III 1798 р. зазначає: «ни одному шинкарю не вольно продавать напитки в праздники еврейские, то-есть Пейсах, Зеленые праздники, Кучки и Сабаш, кроме одним орендарям»²⁾.

Контракт 1836 р. точно обумовлює, на яких умовах велась ця справа. Ось витяг з контракту: «В корчмах и шинках дозволяется продавать по цене умеренной с околичною оптом и рознично вино, водку, мед, топливо, пиво и всякие напитки хорошей доброты без всяких вредных примесей на меру казенную. Жит. г. Ямполя евреи могут иметь свои шинки, но платят в аренду акциз от казенного ведра водки—арока 75 коп. сер., бочки пива 35 коп. сер. и с казенн. ведра вина 18 коп. сер. Шинкари должны покупать водку не в другом месте, только у арендатора и на стороне могут покупать не иначе если-бы арендарь не имел в своем магазине, и получают на то разрешение по внесении акциза. Купленная на стороне водка без разрешения конфискуется в пользу арендатора». Далі той же контракт зазначає, що заборонено продавати вино «без уплаты акциза» і виноградарям: «Никто из занимающихся виноградарством не может продавать вина ведрами, гарцами и оками без ведома арендаря, и обязан предварить его без утайки, сколько имеет на продаж и вносить от буты 5 руб. сер.». Від цього звільнялися лише Греки, що користувалися пільгами на підставі прав наданих їм ще Протом Потоцьким.

Той же контракт зазначає: «ежели в админ. пивоварне делаться будет пиво, то арендатор не в другом месте как в сей пивоварне покупать должен по цене, какая будет в окрестности, а шинкари от продажи закупленного пива уплачивают арендарю акциз»³⁾.

Оренда міська й пропінатійна за право продажу горілки й пива приносила—1796 року—8000 злот., 1798 р.—4000 злот., 1799—5660 злот.,

¹⁾ Марчинський, Statystyka gub. Podol. II, st. 272.

²⁾ Фонд. под. каз. Палати, справа № 53 за опис. 1923 р., що перех. в В. бібл. УАН, л. 1434.

³⁾ Арх. ямп. пов. Суду, справа № 52, л. 353, за опис. 1923 р., що перех. в Вс. бібл. УАН.

1800—5800 зл., 1801 р.—5800 зл., 1802 р.—5800 зл., 1803 р.—7550 зл., 1804—11766 зл., 1805 р.—12146 зл. 20 р., а 1826 р. ця стаття приносила 3000 крб. сер.

Крім того обкладалися ще й окремі види діяльності населення. Напр. за рабинство, за торгівлю, за продаж сала, худоби, откуп з виноградної десятини, з лавок єврейських, та за ремісничування. Прибуток з ремісників складав в кінці XVIII ст. 100 зл., в 20—30-ті роки—50 крб. сер. на рік. Прибуток з торгового мита давав 1800 р.—675 зл., 1801 р.—550 зл., 1802 р.—400 зл., 1803 р.—800 злотих.

Прибуток з крамарів 1798 р. складав 1143 зл., 1802 р.—752 зл., 1804 р.—757 зл., 1805 р.—1067 зл.

Підсумувавши окремі статті прибутків, ми прийдемо до висновку, що в першу чверть XIX ст. підносяться статті прибутків, які зв'язані були з сільським панським хазяйством, млини, гуральня, бровар, виноградник, сукнярня, а це не могло не вплинути на дальший розвиток панського хазяйства. Оренда уступила місце власно-панській діяльності.

Закінчивши дослід над економікою та організацією панського хазяйства м. Ямполя, перейдемо до студіювання руху населення, його економічного стану та відношення до поміщика. Почнемо з повинностей.

III.

ПОВИННОСТІ ТА РУХ НАСЕЛЕННЯ.

Повинності.

Особливістю повинностей в Ямпільському маєтку наприкінці XVIII ст. для всього населення був чинш. Чинш на Правобережній Україні й особливо на Поділлі був заведений не тільки по містах, а й по селах і накладався не тільки як плата за оброблювану землю, а й падав на іншу господарчу діяльність населення. В маєтках Прота Потоцького накладався чинш не тільки в місті Ямполі, а й по селах як-то: Дзиговому Броді, Гажбієвці, Качковці, й Вербці-Волоській. Це була тенденція для панського хазяйства, яке в той час занепаду збіжжевої торгівлі замість панщизняного тимчасово переходило на чиншове хазяйство.

Так і в ямпільському маєтку при занепаді торгівлі, поганих комерційних зносінах і відсутності грошей, а особливо це позначилося в перші роки після прилучення Поділля до Росії. Хазяйство тут так організується, щоб воно витягувало з населення як можна більше прибутків у формі чинша та оренди.

Розглянемо, як оподатковувалися окремі верстви населення м. Ямполя.

Міщани-Євреї платили лише чинш за власні будинки. Зі всіх інвентарів¹⁾ видно, що розмір чиншу з міщан увесь час не змінювався, а був такий: за заїзdnі кам'яні будинки платили в кінці XVIII ст. по 18 зл. 18 гр., дерев'яні—12 зл. 12 гр., 10 зл. 10 гр. і 8 зл. 8 гр., за незаїзdnі кам'яні 8 зл. 8 гр., дерев'яні 6 зл. 6 гр., 5 зл. 5 гр.

За крамниці платили по 6 зл. 6 гр.

Сума чинша з міщан складалась:

Роки	Зл.	Гр.	Роки	Зл.	Гр.
1795	620	19	1803	725	23
1797	593	—	1804	741	23
1798	675	9	1805	828	17
1799	693	28	1806	811	17
1801	589	—			

¹⁾ За джерело для дослідю повинностей були інвентарі з 1795 до 1806 р. та розсліди судових комісій,—всі ці документи знаход. в арх. справ. ямп. пов. Суду № 53.

Що року сума чинша з Євреїв збільшується. Недобору на Євреях не накопичувалось і майже не було за виключенням неврожайних років 1798 і 1799, коли недобору всього було лише 88 зл. 28 гр., що складало незначний відсоток.

Чиншова система для міщан залишилась і в 20—30-тих роках XIX ст. і розмір її був незмінний.

Що до оподаткування ремісників, то вони незмінно платили по 18 зл. 18 гр. на рік з хазяйства.

Відносини чиншової шляхти до пана полягали в тому, що вони платили лише чинш за оренду землі, та за користування будинками. Розмір оплати чинша за користування будинками той самий, що й для міщан. Чинш за землю платився за умовою. Так, інвентарі з 1795 до 1806 р. зазначають, що халупний платив 10 зл. 10 гр., піший 23 зл. 7 гр., поєдинковий 35 зл. 1 гр., паровий 43 зл. 19 гр., почварний 73 зл. 7 гр. Були й орендарі, що платили й більше. Так Окипко р. 1796 платив за оренду ґрунта 139 зл. 19 грош.

Крім того шляхта, що одбувала шляхетську повинність, цеб-то вживалася для посилок верхом на конях з поштою й зверх того давала десятину⁴⁾ від бджіл, овечок і виноградного саду.

Відносини селянства до пана в Ямпільському маєтку визначалися чиншем, «данинами» і панщиною⁴⁾.

Розмір чинша був різний і залежав від розміру користування землею. За інвентарем 1795 р. нараховано чинша від пішого—19 зл. 4 гр., поєдинкового—23 зл. 7 гр., парового—29 зл. 25 грош., потрійного—41 зл. 19 гр., почварного—53 зл. 13 гр.

Данин на рік від бджіл за 10-ту колодку—10 зл., очкового—1 зл. за колодку, гостинця з овечок—15 гр. з овци, вина з виноградного городу за 10 відро—2 злот. з відра, данини курами—2 курки з піших, поєдинкових, парових і потрійних і 4 курки від почварних (або 15 гр. за курку), за «осип», замість натуральних внесків збіжжям, вносили грошми від пішого—1 злот, парового—4 зл., потрійного—6 зл., почварного—8 зл. «Косове» замість праці на панських ланах від піших—4 зл., а з решти—5 зл. Всі статті господарчої діяльності селянина переводились на гроші.

Що до панщини, то тут ми спостерігаємо цікаве явище. Селяни відбувають за інвентарем лише 2 дні панщини на рік з пішого «пішом», а з тяглого «тяглом», або, перевівши на гроші, за піший день платили 16 грош., а за тяглий—24 гр. в той час, коли панщина в інших сусідніх маєтках була 3—4 дні на тиждень звичайним явищем.

Очиншовувати та переводити на гроші навіть панщину було в цей час вигідним ніж вести панщизняне хазяйство. Тут ми бачимо замість панщизняного хазяйства аж до початку XIX ст. було фільваркове хазяйство, збудоване на чиншовій основі, а з цього часу, як змінює своє обличчя маєток, поступово міняють свою форму і повинності.

З 1803 року повинності ці збільшуються. Правда збільшення офіційно не фіксується інвентарем і розглядається, як зловживання адміністрації маєтку. При загальному підйомі збіжжевої торгівлі з'являється тут 1803 р. новий податок: так звана «подорожчизна». Можливо цей податок був і раніше, але в інвентарях його не було зазначено; з'являються й інші податки, що не значаться в інвентарях. Так, 1813 р. селяни скаржаться земському суду, що Ржепкова встановила подорожчизни 1 злот. для громадських урядників—1 зл., рекрутського—5 зл., пахолкового—1 зл. і орендарного—1 зл. з господарства.

Ця скарга була стверджена й судовим слідством.

⁴⁾ Ті-ж самі повинності що і в Ямподі ми зустрічаємо й в селах—Пирогах, Дзигов, Броді, Вербі-Волоській.

Склавши всі повинності докупи, будемо мати таку різницю в повинностях 1803 р., порівнюючи з 1795 р.

	Р. 1795.	Р. 1803.
Піший платив:	27 зл. 27 гр., або, перев. на робочі дні ¹⁾ , 52 піших.	41 зл. 28 гр., або перев. на робочі дні—78 піших.
Поединковий:	35 зл. 1 гр., або, перев. на робочі дні—43 тяглих.	52 зл. 1 гр., або, перев. на робочі дні—65 тяглих.
Паровий:	43 зл. 19 гр., або, перев. на робочі дні—54 ¹ / ₂ тяглих.	60 зл. 19 гр., або, перев. на робочі дні—75 тяглих.
Потрійний:	55 зл. 13 гр., або, перев. на робочі дні—72 тяглих.	72 зл. 13 гр., або, перев. на робочі дні—90 тяглих.
Почварний:	73 зл. 07 гр., або, перев. на робочі дні—91 ¹ / ₂ тяглих.	90 зл. 7 гр., або, перев. на робочі дні—113 тяглих.

Тягар повинностей що року збільшувався. Маємо силу скарг селян на тяжкі умови, що утворилися для селянства. 1804 року селяни скаржаться суду, що Ржепкова збільшує панщину, «под видом толлок отбывали все отработки, орали, сеяли, боронили при своей пашне, косили, громаждали, вязали, возили, складали при своем корме, молотили, пряли, чесали, расчесывали волну». А в другій скарзі вони показують, що Ржепкова «овечью десятину показывала неправильно и если хоть-чего и не имел хозяин, должен был платить деньгами или овцами. Самые лучшие пчелы получали в десятину с наилучшими ульями, отвергая оплату стоимости согласно решения Махновецкой комиссии (дивись оцінку повин. з бджіл по інвентарю 1795 р. I. К.) на то, что хозяева предлагали и больше». Це все стверджує «Домостроительная экспедиция»; в своїй доповіді казенній Палаті, вона пише: «без ведома Казенной Палаты Ржепкова увеличивает данин от каждого подданного, причиняет крестьянам разные обиды отнятием обрабатываемой ими земли и употреблением в свою пользу излишними денежными, вещественными поборами и работами противу инвентаря»²⁾.

Повинності селян були надто тяжкі й не відповідали в ті часи дійсній прибутковості селянського господарства. Це видно з того, що селянство не спроможньо було заплатити їх. 1797 р. було недобору 3.000 злот., 1798 і 1799 р.р. було 3682 зл. 4 гр., 1801 р.—1094 зл. 28 гр.; 1802 р.—1411 зл. 21 гр., 1803 р.—8470 зл. 25 гр., а за час 1797 до 1806 р. недобір дійшов до 15.527 зл. 4¹/₂ гр. Таким чином, як бачимо, недобір що-року невгаванно зростає, тягар його був надзвичайно тяжкий і він ще збільшувався через те, що селянам доводилося платити не тільки за себе, а й за вмерлих і втікачів. На сплату недобору та данин селянин мусив продавати робочу худобу. Інвентар 1799 р. подає 24 випадки продажу худоби для того, щоб покрити борги й прохарчувати свою родину.

Засоби стягання повинностей і недоїмок були не із легких. Ржепкова ставила екзекуцію, забирала худобу й продавала її. Ми маємо, наприклад, такий факт: адміністраторка Ржепкова забрала у селян Грицька й Івана Лупушки пару волів за несплату чиншу 49 злот., а воли коштували 144 зл.; воли ці були продані в сусіднє село Гаршковку, і коли селяни хотіли внести чинш, то волів вже не було.

В одній із скарг селяни скаржаться, що Ржепкова для стягання повинностей і власного накопичення віддає до найму з селянських родин дітей.

Тих, хто не міг сплатити повинностей, гнали на панщину відробити. В реєстрі недоїмок, що його складено повітовим судом на 30/III 1803 року, не могло заплатити й відробило 68 господарів.

¹⁾ Перевод на панщизняні дні ми робили, виходячи з оцінки робочого дня за інвентар, піший по 16 гр., а тяглий по 24 гр. за день; вона була незмінна.

²⁾ Рук. відділ Всен. бібл. УАН, Спр. ямп. пов. Суду № 53, л. 1633.

Таких днів панщизняної праці, що зараховано за роботу в виноградному саді, замість чинша й данин було 1800 р.—950¹/₂ днів, 1801 р.—1490 днів, 1802 р.—579¹/₂ днів і 1803 р.—357¹/₂ днів. Найбільше відробляли піші. Але й цей відробіток був тяжкою формою сплати повинностей. За один день селянам зараховувалось 15 грош., тоді як ціна на робочі руки пішому була по 1¹/₂ зл. в день весною й 1 злот в-осени. Так оплачував кріпаків на роботі купець-орендар виноградного садка.

Крім відробітків різних повинностей і данин існував ще один вид експлоатації селянської праці це «пропінання». З постанови ямпільського пов. Суду видно, що Ржепкова дозволила орендарю «взимать платеж несообразный с контрактом, а также кредитовать подданных с немалою обидою для них же, ибо арендатор принуждал сих крестьян экзекуцией и к пополнению и удовлетворению сих кредитных долгов». 1803 року откупщик скаржиться, що накопичилось недобору за горілку, що її дано селянам в борг, біля 5000 злот.

До цього гніту треба ще віднести й існуючий звичай в маєтку примушувати селян купувати тільки в орендаря, «щоб горілку, пиво, сіль нігде не брали крім свого орендаря» пише в одному з контрактів ямпільська адміністрація.

Вишукувалися всякі засоби експлоатації селян. До таких можна ще віднести й продаж селян без землі. Так 1803 р. перед ямпільським повітовим Судом селяни показали, що «Ржепкова продавала крестьян, а оставшиеся крестьяне обязаны были ежегодно уплачивать за них подушные и другие казенные подати... Продан был Жолкевскому и увезен на Полесье в 1802 г. Иван Васильев Паламарчук, а в 1801 г. Ржепкова увезла Василия Орынянского, а Миколу Гуменика отдала бывшему заседателю Охоцкому. Она также увезла для себя ямпольских подданных и Собковского войтка, которые записаны в общем подданом инвентаре и за которых общество ежегодно принуждено уплачивать все повинности».

Селянин Яков Оринянський скаржився судовій комісії, що «Ржепкова при поездке в м. Збриж за лозами взяла его брата отколь и ныне (1804 р.) еще не возвратился и где находится не знает, за которого своего брата он Орынянский платит подушные деньги». Оринянський, як виявилось з справи, служив козаком при економії й, бувши посланим 1802 р. до Кам'янець-Подільського, дорогою підмовив візника й вдвох втікли до Австрії.

Нарешті слід ще пригадати віддання селян в рекрути. «Выбирая рекрутов Ржепкова делает разные неимоверные притеснения, через что многие хозяева принужденны оставить хозяйство, жен и детей и среди жестокой зимы с потерей здоровья искать убежища» заявляє земському суду громада: «Насильно схватила Иосифа Винарчина (почварного) и Василия Бондарчука (парового), заковала в кандалы и отдала в солдаты», скаржились селяне. В рекрути набирала наперед синів заможніших господарів з таким розрахунком, щоб ті їх викупляли: «происходила перемена рекрутов,—пише громада—по подкупу, кто мог дать более разного рода вещей или денег, тот освобождался Ржепковой или установленными от нее факторами».

Зрозуміло, що при таких обставинах господарче життя селянства набирало особливо тяжкі форми, зловживання адміністрації ямпільського маєтку за для збільшення панщини й податків зневолювало селянство до масових втеч.

Ці причини ясно виявляються й в самих джерелах. «Вымогательства—писав в своїй доповіді радник казенної Палати Уваров—ненадлежащих податков принуждают одних к бегству за границу, а других поставляют в невозможность содержать как своих фамилий, так и уплачивать в казну и самим владельцам».

Це стверджується й свідченням селян: «Онуфрий зять Луки Бондаря с братом Наумом и Иван Балднєв перешли за Днєстр в 1804 г., изгнало их увеличение податков и жестокая екекуция».

А селянська громада перед земським судом показала: «в 1804 г. несколько душ бежало вследствие увеличения чинша и других податей Ржепковой в несообразности с инвентарем и состоянием подданных, которые на оплату чинша принуждены были продавать последнюю скотину».

В цифрах на протязі 1796—1806 р. про втечі селян було розповсюджено так: за адміністратора Ульницького втікло 11 господарів, або 8,4% загального числа селянських господарств 1795 року; за адміністратора Ужевського—26 господарів, або 23,42%, заг. числа госп. 1798 р.; за адміністраторки Ржепкової 1801—1806 р.—30 госп., або 25,86% заг. числа сел. госп. 1806 р. Отже, як бачимо, найбільше втікачів припадає за адміністраторки Ржепкової, і це цілком зрозуміло: за неї експлоатація селян була найтяжча, бо в цей час зароджувалась панська економія, яка утворювалась тут не ослабленням кріпацтва, а навпаки його підсиленням.

Нові економічні відносини в першу чверть XIX ст. породили й нові відношення між поміщиком і селянством. Тенденція до заміни грошових повинностей одробітком і підсиленням панщини яскраво виступає вже й на початку XIX ст., а особливий тягар панщини дав себе відчутти в 20—30 роках XIX ст. В цей період панщину відробляють від сім'ї 3 дні влітку й 2 дні взимку, а на рік тяглий працював 150 днів, а піший—104 дні. Крім того ще й платять грошми—тяглий замість одроблення 3 мотків пряжі платить 22½ коп. сер., дає два каплуна, або грошми по 6 коп. сер. за каплун, 12 штук яєць, або по 1 грошу за яйце, а піший приготавлював мотків 2 та давав одного каплуна й 6 шт. яєць.

Крім того платили ще за бджоли по 1 злот. з колодки, за вівці по 15 грош. за штуку та з виноградної десятини. Але найтяжча була панщина при низьких цінах на збіжжя, коли зернове господарство давало мало грошей, а це примушувало поміщика ще більше натискувати на панщину. В цей час:

Панщизняних днів.

Роки	Полагалось			Більше витрачено ніж полагалось		
	Тяглої	Пішої	Разом	Тяглої	Пішої	Разом
1827	4680	4832	9512	—	1819	1819
1828	5504	2288	7592	967	581	1548
1836 ¹⁾	3444	4305	7749	141	109	250

Панщизняних днів нестачало. Невелика кількість селян (113 госп.) одробляла порівнюючи велику площу панської землі.

Економія починає слідкувати й за раціональним використанням панщини. З наступом часу засіву, або уборки збіжжя панщина займала перші дні тижня. Селянин зранку до пізньої ночі працює на поміщика, а в вільні від сільсько-госп. робіт дні працює на інших роботах (праця в садку та біля двору).

З'ясувавши повинності, перейдемо до руху населення та його економічного стану.

¹⁾ Арх. под. окр. суд. Палати № 3041, л. 184.

Населення ¹⁾).

В м. Ямполі наприкінці XVIII ст. та в першій полов. XIX ст. були такі вулиці: міська, броварня й Подгурська Слобода. На всіх цих вулицях мешкала людність м. Ямполь, як-то поміщицькі селяни, чиншова шляхта й міщани. Євреї-міщани сиділи в осередку міста, решта людности на околиці. За інвентарями трудно виділити окремо по стану кількість населення, що мешкала на окремих цих вулицях і тому що-до загальної кількості, то подаємо відомості для цілого міста. Інвентарі також не подають нам відомостей про кількість душ населення й як воно змінюлося по роках. Є лише відомості про кількість селян та міщан. Так 1795 р. пом. селян було 432 чол., а 1806 р.—393 чол. і 360 жін., що до Євреїв, то є лише відомості за 1806 р.: їх було 163 чол. і 242 жіночої статі. Роки 20—30-ті XIX ст. ми розглянемо окремо. Отже виходячи з цього, ми й подаємо тут відомості про рух населення лише в загальних рисах за кількістю осад—дворів.

Кількість населення по числу дворів по роках змінюлася так:

Осад-дворів	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1803	1804	1805	1804
Мали ґрунта . . .	—	—	—	—	95	—	—	—	—	—
Пом. селян . . .	131	129	111	90	—	96	110	105	118	116
Чинш. шляхти не мали ґрунтів . .	13	13	13	13	13	13	13	13	13	12
Халупн. і ремісн. .	70	53	95	83	82	68	104	106	107	93
Міщан-Євреїв. . .	78	99	106	116	106	104	—	120	118	108
Разом . .	292	294	325	302	296	281	—	344	356	329

Була ще тут група неосідлих так званих коморників, але вона була незначна і осад не мала, а жила в «сусідах».

Порівнюючи з кінцем XVIII ст. населення на початку XIX ст. зростає. 1806 року проти 1795 р. воно зросло більше як на 12,6%. Але коли взяти окремі соціальні групи, то ми побачимо, що помітна тенденція до підупаду селянського-хліборобського елемента, та підсилення єврейського населення. Коли ми виділимо ремісників окремо, то також буде помітно їх зменшення. Отже ми рахуємо, що треба розглянути рух окремих соціальних груп населення, характеризуючи їх економічний стан і взаємовідношення. Почнемо з міщан.

До міщан переважно належали євреї. Вони становили 86% міщанського населення, решта—14% належала іншим національностям, тут були Українці, Німці, Греки та інші ²⁾). Заселяючи місто Євреями, Прот Потоцький надав їм різні пільги, допомагав коштами, будівельним матеріалом, звільняв на два роки від податків тих, хто своїм коштом будував будинки. Вся економічна політика магната що-до Євреїв, як і значної частини поміщиків Правобережжя того часу, що в широкому розмірі будували міста й містечки на своїх маєтках, зводилась до того, аби як можна більше привабити торговельного населення—Євреїв. Цю політику продовжують і адміністратори ямпільського маєтку, надаючи Євреям різні торговельні пільги. Так, із постанови ямпільського повітового суду від 5 листопада 1800 р. ми довідуємось про такі пільги: «Прот Потоцький при заведенні м. Ямполь назначал для строящихся своим коштом льготы на два года, когда брали материялы господские, тем менее

¹⁾ Для досліду цього розділу джерелом були інвентарі, які знаходяться в архівній справі ямп. пов. Суду № 53.

²⁾ Вони в нас в загальній таблиці увійшли під рубрикою ремісників і халупників; їх було біля 15 дворів.

льоты были назначены яко во всех местечках Побережских таковое обыкновение, что все строящиеся увольняются от всех господских податей и повинностей». Далі за адміністратора Ужевського надаються ще торговельні пільги «после постройки домов разрешается 2 года право шинковать, продавать водку, пиво и вино без всякого за оных платежа по 50 ведер ежегодно», тоді, як для інших за право шинкування був встановлений акциз на користь володільця міста по 4 злот. за відро.

Далі Євреям-купцям і орендарям надавалось право монопольної торгівлі в місті. Умови ці сприяли розвитку цього стану населення.

Про економічний стан точних відомостей ми не маємо. Для визначення можливості можуть бути дані про забезпеченість будівлями. Ці-ж дані дають нам до деякої міри уяву і про рух цієї групи людности.

Роки	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1804	1805	1806
Мали будівлі: кам'яні . .	23	19	19	20	24	25	25	23	22
Дерев.	27	15	16	30	27	27	26	25	29
Халуп	28	65	71	66	55	52	69	70	57
Разом	78	99	106	116	106	104	120	118	108
Не мали будів.	15	15	30	17	10	15	14	47	49
А всього . .	93	114	136	133	116	119	134	165	157

Серед єврейського населення, як бачимо, іде зріст забезпечених будинками, причому цей зріст припадає на халупників, що свідчить за те, що в місто прибуває незаможня верства єврейства, яка неспроможна будувати кам'яні будинки. Від 1795 до 1806 р. кількість володільців будинками зросла на 38,4%, кількість халупних збільшилась в 2 рази. Зменшується, починаючи з 1797 і до 1802, кількість господарств, що не мали будівель, вони за інвентарем зазначалися «коморниками», жили в чужих будівлях «в сусідах». Це найменш тривка група, в неврожайні роки 1798—1799 вона покидає місто. Так реєстр недоїмок зазначає, що в ці роки 13 госп. єврейських вийшли з міста за «подаяннем», 2 родини вимерли, а з 1804 р. вона раптово збільшується: більше як в 3 рази 1806 р. проти 1795 р. Володіння кам'яними будівлями не стали. Сама ж наявність кам'яних будинків в м. Ямполі свідчить про те, що тут була значна торговельна група єврейського населення.

В цьому нас переконують також і дані про володіння заїздними будинками.

З загального числа будинків, що належали єврейській людности було заїздних:

Роки	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1804	1805	1806
Кам'яних	4	5	3	3	2	2	2	4	4
Дерев'ян.	15	14	14	15	15	15	14	14	15
Разом	19	19	17	18	17	17	16	18	19

Що складало майже 25% загального числа будинків, які належали єврейській людности. Далі дані про кількість крамниць і збільшення їх з 1795 до

1806 р. мало не двічі говорить нам за те, що єврейська торговельна буржуазія росте. Ось таблиця, що стверджує це.

Роки	Було крамниць	Роки	Було крамниць
1795	15	1803	20
1801	19	1804	24
1802	20	1806	27

Крім того що року здавалось в оренду ще 7 крамниць панських.

На жаль не зазначено грошовий обіг кожної крамниці. Джерела нам подають лише, кому ці крамниці належали і яким товаром проваджено торгівлю за рік 1795. Про це ми довідуємось з опису, що його зробив Ямпільський городничий з наказу губерніяльного начальства на 23 грудня 1795 р. За цим описом належало різного краму: сукна, холста, камлота, платків, панчоx, поясів, шкір, сирцю та инш.¹⁾:

	Штук	Локот		Штук	Локот
Бенциону Ароновичу . . .	146	2555	Мошкові Гершковичу . .	30	410
Іосю Рабиновичу . . .	316	2360	Мальці Зельмановичовій .	71	338
Арону Айзиковичу . . .	349	2338	Буресі Ленеровичевій . .	102	325
Ейзіріу Волковичу . . .	221	1475	Янкелю Іосовичеві . . .	122	180
Колді Мортковні . . .	247	1465	Мошці Іосовичеві . . .	363	291
Шевелю Кельмановичу і			Шліомі Берніковичеві . .	268	—
Мошці Іосовичу . . .	311	1351	Абрамкові Гершовичеві .	81	178
Арону Ізиковичу	58	1018	Гершку Берковичеві . .	280	90
Бухемі Сомовичу	233	456			

Серед торговельної буржуазії ми зустрічаємо орендарів, що всі головні статті прибутків ямпільського маєтку, як то шинкову, акцизну пляцову оренду і оренду млинів, бровара, та виноградного саду тримали в своїх руках. З книги контрактів ми довідуємось, що орендарі ці були постійні. Всього таких, що орендували, було біля 15 господарів. Серед них виділяються розмірами капіталів, такі: Сухар Мануїлович, Гершко Кельманович платили за шинкову і міську від 8.000 зл. до 12.000 злот. на рік, Гершко Сербянський за оренду боргів і ведрового платив 5.850 зл., Герцик платив за оренду виноградного саду—3.000 злот., Ейзик Абрамович і Ушер Борухович—орендар млинів—платив 1.100 злот. Були й менші орендарі. Це група монополістів, що тримала в своїх руках всю монопольну панську торгівлю.

До дрібної буржуазії ми зараховуємо шинкарів і дрібних перекупщиків їх тут, як видно з реєстру акциза і мита за 1798, було біля 35 госп., що складало 33% заг. кількості єврейського населення і нарешті тут була єврейська незаможня верства—ремісників, цеб то продукційного населення, вони по інвентарях значаться як халупники.

За інвентарем 1806 року кравецьке ремесство мало 7 госп., шевське—3 госп., кушнірське—2 госп., столярське—1 госп., шклярське—1 госп., різник—1 госп., голярник—1 госп. і булочник—1 госп., а разом—19 господарів, що складає 12% з загальної кількості єврейської людности.

Другу групу населення складала чиншова шляхта. Ця шляхта поселилась тут в різні часи на землі діди́ча і платила чинш. Про кількість душ її є лише відомості за 1795 р., всього було 79 чол. стати й 72 жіночої стати; дворів всього було 13. Всі вони мали власні будинки й садиби.

Економічний стан їх року 1806 був такий: халупників—5, піших—1, поєдинків—1, почварних—1, халупники й піший з майна не мали нічого, поєдинок мав 2 коня, 8 ове́чок, почварний—4 вола, 22 ове́чки й 83 пня бджіл.

¹⁾ Рукоп. відд. Всен. бібл. УАН, збірка Под. справ № 100, л. 88—93.

Крім того, ми тут ще зустрічаємо майорів, бувш. офіцерів польської армії, що після війни оселялися в маєтку й стали брати в оренду землю та вести орендарське господарство, використовуючи для цього робочу силу безземельних коморників і халупників. Таких орендарів було 4, один орендує 15 шнурів землі, другий—20 шн., третій і четвертий—36 шнурів. Ці майори ще за Пр. Потоцького придбали собі хутори й мали свої власні садиби та виноградники. Не маючи грошей вести скільки-небудь раціональне господарство, вони хижацьким засобом експлуатують орендовану землю. Дехто з них був зв'язан з торговими колами єврейської буржуазії. Так, контракти подають нам відомості, що майор Окіпко орендував в 1803 р. з Хаїмом Іосевичем міський откуп за 8600 злот. Той же Окіпко орендував р. 1802 виноградний садок.

Третю групу населення складали ремісники. Вони мали свою цехову організацію; поселилися за привілеєм Прота Потоцького. В своїй заяві цехмістр шевського цеху Пау пише: «Все цеховые ремесленные люди привилегиею Пр. Потоцкого 1792 г. увольняются от всех личных и инвентарских работ, кроме оплаты денежной, от сторожи дворской и месной, а равно и услуг дворских». Місцеві ремісники, очевидно не були записані в цехи—про це інвентарі нічого не заховали. Кількість і зміна ремісників була така:

Роки	Було ремісників	Роки	Було ремісників
1795	70	1801	5
1796	43	1802	9
1797	53	1803	23
1798	40	1804	36
1799	31	1805	33
1800	31	1806	—

Ця таблиця показує, що ремісники кількотно, з роками, зменшуються. За період з 1795 до 1806 ремісники кількотно зменшилися на 47%, а р. 1806 вони зовсім ніби-то зникають. З'ясуємо, як було розподілено ремесство по окремих спеціальностях. Візьмімо роки, за які джерела нам подають повніші вказівки.

	1795 рік	1799 рік	1806 рік
Шевське ремесство	9	12	3
Кушнірське "	6	6	2
Коновальське "	—	2	4
Ткацьке "	—	3	—
Слюсарське "	—	1	2
Грабарське "	—	1	—
Римарське "	—	—	1
Малярське "	3	—	3
Бондарське "	1	1	—
Різників було	2	4	—
Мирошників "	1	1	—
Інших "	48	—	—
Разом	70	31	15

Найбільше було розповсюджено шевське, кушнірське й ткацьке ремесство. Шевці навіть складали свій окремий цех. Про внутрішнє життя ремісництва, його організацію з архівних джерел нічого не видно. Ремісники землі не мали, а мали лише садиби та халупи, і жили виключно з свого ремесства. Це була нетривка група населення й підчас неврожаю страшенно занепадала. За реєстром, недобору за 1798 та 1799 р. значиться 13 госп., що не можуть заплатити чинша, 2 померло з голоду «с целым домом», а 2 господарі втікли на Слободу.

Причини занепаду ремісництва в цей період були різні. В. Антонович з'ясовує занепад ремісництва на Правобережжі головне тим, що в цей період на ринку з'являються закордонні вироби ремісника ¹⁾.

Це твердження певно вірне й для Ямполья. В крамницях ямпільських ми знаходимо вироби закордонних і польських мануфактур. Крім причин загальних, ще можна вважати причини місцеві. Ремісництво підупадає з причин фіскальних. Ремісник, неспроможний заплатити повинностей, впадає в борги, недоплата що року накопичувалась і це призводило до руйнації. Ремісники руйнувалися, поповнюючи ряди халупників, коморників і піших селян. Панська господарка не дуже опікувалась ремісництвом і зважала на його, тому й не записувала їх ретельно в інвентарі.

Селянське кріпацьке населення складало найчисленішу верству населення Ямполья. Не зважаючи на те, що Ямпіль, при приєднанні до Росії, був повітовим містом, селяни-кріпаки в Ямполі так і залишилися підданими й в міщанство не були записані так, як це було й по інших повітових містах Поділля ¹⁾. Селянство тут було головною базою панського хазяйства, за його рахунок жив пан і решта людности, а це не могло не відбитися на його економічному стані й змінливості.

Розглянемо спочатку загальний стан селянських хазяйств. Всього селянських хазяйств було:

Роки	Користув. грунтом	Без грунту
1795	131	16
1796	131	27
1797	129	19
1798	111	75
1799	90	72
1800	97	76
1801	95	83
1802	96	68
1803	110	90
1804	105	84
1805	118	94
1806	116	102

З цієї таблиці ми бачимо, що кріпацьке населення, що користувалося ґрунтом, що-року зменшується, а безґрунтови збільшуються. Про кількість цього населення ми маємо відомості лише за 1795 і 1806 роки. Року 1795 було поміщ. селян 432 чол. стати, а в 1806 р.—393 чол. стати, 360 жінок, а разом 753.

На двір припадало 1795 р. 3,3 чол. стати й 1806 р.—3,3 ч. ст.

Загальна численність пом. селян за 12 років з 1795 до 1806 р. зменшилась на 39 д. чол. стати, або на 9%.

Економічний стан кріпацького населення був такий. Селянським дворам, що фактично користувалися землею, здавалось паном рілничой і сінокосної землі за виключенням садбною 1795 р. 73 вл. 27 мор. (2217 мор.), або 39% з загальної кількості всієї (5850 моргів) землі. Таким чином пересічно припадало на двір 17 моргів, а на кріпацьку душу—5,1 мор. землі.

Ці дані не дадуть нам ще певного уявлення про забезпеченність землею, коли ми не розглянемо, як земля розподілялась між окремими групами селянських хліборобських господарств. По кількості робочого скоту визначався учасок землі: так, почварний отримував 48 морг., потрійний—36 морг., паровий—24 морга, поєдинковий—12 морг., і піший—9 морг. Сюди входила вся земля сінокосна, рілнична та інша. Самі селяни так характеризували забез-

¹⁾ В. Антонович, О промышленности Юго-Зап. Края XVIII ст. Зап. юго-зап. рус. Георг. О-ва, т. I сс. 190—191.

²⁾ Дело под. губ. Правления за 1800 г. № 712.

печенність землею перед слідчою комісією 1804 р. «одни терпят недостаток, другие пользуются с избытком, сие происходит от того, что между нами по экономическому правилу надлежащим образом земля выделена неравномерно».

Далі для більш яскравого уявлення про стан окремих селянських груп, візьмемо дані 1806 р. й порівняємо їх з даними 1795 р. у відсотках до загальної кількості селянських господарств і землезабезпеченості.

	1795 р. %/о		1806 р. %/о	
	Число господарств	Належало землі	Число господарств	Належало землі
Піших	59,2	31,2	27,8	12,4
Поєдинкових	4,6	3,2	14,8	8,8
Парових	23,9	33,6	42,6	50,7
Потрійних	3,9	8,1	8,7	15,5
Почварних	8,4	23,9	5,2	12,4

Домінує середня група, як по кількості господарств, так і по забезпеченості землею. Всього господарств цієї групи поєдинкових і парових нараховувалось 57,4%, належало їм землі 59,5% всієї селянської земельної площі. Ясно, що цей зріст йшов за рахунок крайніх груп піших, почварних і потрійних, що обтяжені повинностями (дивись розмір повинностей) значно в більшій мірі, як поєдинкові та парові й через це занепадали. Господарство середньої групи міцніше трималося через те, що господарство його в той час носило менше товарний характер.

Подивимось тепер, як селянські хліборобські господарства були забезпечені худобою. Повні відомості ми маємо лише що-до забезпечення робочою худобою. Вони такі:

Роки	Коней	Волів	Разом	Пересічно на 1 хлібн. господ.
1795	7	124	131	1
1796	3	139	142	1
1797	—	143	143	1,1
1798	—	100	110	1,1
1799	1	100	101	1
1800	1	103	104	1,07
1801	5	58	63	0,66
1802	1	88	89	0,92
1803	3	119	122	1,1
1804	1	127	128	1,19
1805	1	137	138	1,17
1806	22	162	184	1,58

Кінь, як робоча худоба, ще мало вживається. Очевидно його вживали для візного промислу. Переважною робочою силою є віл. В цій таблиці нам кидається в очі занадто мала забезпеченість робочою худобою.

Щоб дати повну картину забезпеченості худобою в тому числі й робочою, ми візьмемо дані інвентаря за 1806 рік, які подають нам що-до цього повні відомості.

Всього худоби за інвентарем 1806 р. було 1011 голів. З робочої худоби 184 голови (18 кон.+158 волів). Крім того було 165 корів, всього великої худоби—349 голів. З молоді й дрібної було бичків—45 і овечок—625 шт.

На 1 господарство пересічно припадало:

Робочої худоби	1,58 голови
Великої "	3 "
Дрібної "	5,99 "

Ці пересічні цифри кажуть нам за те, що так робочої як і великої худоби було мало. Відношення різних груп господарств за кількістю худоби буде таке:

І. З робочою худобою:

	Без роб. худоби	Зі всяк. дріб. худобою	з 1 гол.	з 2 гол.	з 3 гол.	з 4 гол.	з 5—6 й більш	Разом
	31	3	11	58	4	7	2	116
у %/о	26,7	2,6	9,5	50	3,4	6,1	1,7	100

ІІ. З великою худобою:

	Загальна кільк. госп.	з 1 гол.	з 2 гол.	з 3 гол.	з 4 гол.	з 5—10 г.	з 11 й більше
	116	11	22	21	25	19	2
у %/о	100	9,4	19	18,1	21,6	16,4	1,8

Перша таблиця подає нам такі дані: зовсім не забезпечені робочою худобою—26,1%, слабо забезпечених (з 1—2 гол.) і дрібн.—62,1%, середньо забезпечених—9,5% (з 3—4 гол.) і добре забезпечен.—1,7% (5 і більше гол.). Забезпеченістю робочою худобою домінує група слабо забезпечених. Цікаві дані подає нам друга таблиця про забезпеченість великою худобою. Вона трохи зм'ягшує тяжкий економічний стан селянства. Розподіл господарств за забезпеченістю великою худобою такий: слабо забезпечених—28,8%, середньо забезпечених—40%, добре забезпечен.—18,2%. Домінує середня група забезпеченістю великою худобою.

Нарешті, на закінчення економічного стану селянства розглянемо його розшарованість з 1795 до 1806 р. Для цього візьмемо дані інвентаря 1795 р. й зробимо порівняння з інвентарями наступних років по окремих групах селянських господарств, причому плюс + зазначає збільшення, а мінус — зменшення відповідної групи на кількість господарств проти 1795 року.

	Р о к и											
	1795	1796	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806
Халупники	55	—	—	—	— 3	— 1	+22	+ 4	+26	+14	+19	+23
Коморники	16	+14	+ 3	+ 4	+ 4	+ 6	+10	+ 7	+ 7	+ 5	+ 4	+ 8
Піші	77	+ 4	— 9	—14	—20	—34	—20	—35	—26	—28	—26	—47
Поединкові	7	+ 1	+ 3	+ 6	+ 8	+ 5	+ 9	+ 6	+ 5	+ 5	+ 7	+14
Парові	29	+ 5	+ 5	— 4	— 9	— 7	—14	+ 1	+ 7	+ 7	+10	+20
Потрійні	7	— 4	— 5	— 7	— 5	— 5	— 6	— 1	— 7	0	— 2	+ 3
Почварні	11	+ 4	+ 4	— 1	— 3	— 3	— 5	— 4	—	— 1	— 2	— 5

Аналізуючи ці дані ми приходимо до висновків, що на протязі 12-х років занепадають потрійні, почварні й піші, перші дві групи з причин фіскальних, зубожіють і переходять в розряд подвійних і поєдинків, а другі, що не мають робочої худоби, як маломощні господарства, не можуть втримати ґрунта, — переходять в розряд халупників, коморників, поповнюючи ряди безґрунтових і лише незначна частина підноситься до поєдинків.

Коморники, починаючи з 1796 до 1800 р. збільшуються, а з 1801 до 1803 р. іде зменшення, далі знов збільшення. Збільшення 1796—1800 р. іде

за рахунок зменшення селян, що посідали ґрунта. Контигент халупників росте за рахунок підупаду ґрунтових селянських господарств.

Дальнішого руху населення й його економічного стану нам не вдалося прослідкувати за відсутністю в нашому розпорядженні даних. Є лише випадкові дані про число дворів і душ населення за 1826 й 1836 р. з 2-х частин м. Ямпіля, що належали Матвію Добржанському. За інвентарями 1826 й 1836 р. рух населення можна уявити так:

	1826 р.			1836 р.		
	Дворів	В них душ:		Дворів	В них душ:	
		Чоловік.	Жінок		Чоловік.	Жінок
Селян-кріпаків	113	303	277	111	291	260
Селян в дух. сказк. записан.	2	3	8	—	—	—
Селян вільних	8	21	19	5	—	—
Шляхти й чиновн.	78	—	—	59	—	—
Євреїв	132	—	—	146	—	—
Фабрикантів ¹⁾	10	18	21	—	—	—
Був. салдат	55	—	—	70	—	—

В ямпільському маєтку підупали заможніші верстви селянства та ремісництво, як продукційні сили, а натомість підсилилась єврейська й взагалі торговельно-капіталістична група населення та зросла кількість пролетаризованої селянської людности. Причини цього були економічні, але разом з тим знесли продукційні сили заможного селянства й ремісництва входило в політику панської верстви на протязі всієї першої чверті XIX ст. за для власного накопичення та зародження пансько-власницького господарства в формі аграрно- й почасти навіть індустріально-промисловій.

¹⁾ Це будуть ремесники-панчішники. Крепацька політекономія в рубрику фабрикантів записувала і ремесників.